

Abbâsîler'in Son Dönem Vizirlerinden Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre (ö. 560/1165)

Abu'l-Muzaffar Yahyâ Ibn Hubayra (d. 560/1165): One of the Viziers
in the Later Abbâsîd Period

Halil İbrahim HANÇABAY*

Öz: Abbâsîler IV./X. asrın ortalarından itibaren yaklaşık iki asır boyunca önce Büveyhîler'in ardından da Selçuklular'ın nüfuzu altında kalmışlardır. VI./XII. asrın başlarında ise seleflerinin aksine siyâsî hadiselerin içinde aktif bir şekilde yer alan Müşterşid-Billâh ve Râşid-Billâh Selçuklu nüfuzunu ortadan kaldırmak için birtakım girişimlerde bulunmuşlar, fakat bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un vefatı Abbâsî-Selçuklu ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuş ve bu süreçte Muktefi-Liemrillâh, Vezir Ebü'l-Muzaffer Yahya b. Hübeyre'nin gayretleriyle iki asır sonra Abbâsîler'in Irak'ta yeniden hâkimiyet kurmasını sağlamıştır. Bu makalede İbn Hübeyre'nin vezirlik öncesi hayatı, vezirliğe tayin edilmesi, bu süre zarfındaki siyâsî ve askerî faaliyetleri ve vefatıyla ilgili gelişmeler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, İbn Hübeyre, Bağdat

Abstract: Since the mid-4th/10th. century Abbâsîds had been under the political and military domination of the Buwayhids, and the Great Seljuks respectively, for about two centuries. By the beginning of the 6th/12th century, Al-Mustarshid-Billâh and Râshid-Billâh, unlike their predecessors, began to include the political prevalence of Iraq and attempted to remove the Seljuk infiltration of Bagdad, but these attempts utterly failed. The death of Mas'ûd, Sultan of the Seljuks of Iraq, however, gave a rise to a new beginning in the Abbâsîd-Seljuk relations. Al-Muktafi with the efforts of his Vizier Abu'l-Muzaffar Yahyâ Ibn Hubayra provided the Abbâsîds after two centuries the opportunity to re-establish their authority in Iraq. The aim of this article is to analyse the life of Vizier Abu'l-Muzaffar Yahyâ Ibn Hubayra. First, the article will introduce the reader to the earlier life of İbn Hubayra before his vizierate. This will be followed by an evaluation and analysis of his appointment to the vizierate, his political and military activities and the events related to his death.

Keywords: Abbâsîds, The Great Seljuks, The Seljuks of Irâq, İbn Hubayra, Bagdâd

Giriş

Tuğrul Bey'in (hs. 431-455/1040-1063) Bağdat'a gelerek Büveyhîler'in son askerî valisi Arslan el-Besâsîrî'yi (ö. 451/1060) bertaraf etmesiyle Abbâsî tarihinde Büyük Selçuklu nüfuzu dönemi başlamıştır. Muhammed Tapa'ın (hs. 498-511/1105-1118) ardından onun

* Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) E-posta: halilhancabay@gmail.com

yerine geçen oğlu Mahmud (hs. 512-525/1118-1131), Horasan meliki olan amcası Sencer'le (hs. 512-552/1118-1157) girdiği iktidar mücadelesinden mağlup ayrılmış, böylece Sultan Sencer, devletin başkentini Merv'e taşıyarak Büyük Selçuklu Devleti'nin tahtına oturmuş, Sultan Mahmud da Sencer'e tâbi ve başkenti İsfahan¹ olan Irak Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olmuştur. Bundan sonraki süreçte Bağdat'taki hutbelerde Sultan Sencer'le birlikte Sultan Mahmud'un da adı okunmuş² ve Abbâsî halifeliği üzerinde Irak Selçukluları da etkin olmaya başlamışlardır. Ancak iktidarının sonlarına doğru Sencer'in Horasan bölgesindeki isyanlarla meşgul olması, Bağdat'ta Irak Selçukluları'nın nüfuzlarını arttırmalarını sağlamıştır. Nihâyet Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın (hs. 529-547/1134-1152) Muktefi-Liemrillâh'ı (hs. 530-555/1136-1160) Abbâsî tahtına geçirmesi ve bir süre sonra Sencer'in Oğuzlar'la yaptığı savaşta esir düşmesi (Muharrem 548/Nisan 1153) Irak Selçukluları'nın Bağdat'ta tek başlarına hâkimiyet kurmalarına imkân tanımıştır.

Yaklaşık bir asır boyunca önce Büyük Selçuklu Devleti'nin, ardından da Irak Selçukluları'nın nüfuzu altında kalan Abbâsî halifeleri bu süreçte Bağdat'ın güvenliğinin sağlanmasını Selçuklu idaresine bırakmış ve yapılan anlaşma gereği kendi emirlerinde askerî bir güç bulundurmayaceklerine dair söz vermişlerdir. Ancak Halife Müsterşid-Billâh'ın (hs. 512-529/1118-1135) seleflerinin aksine, Selçuklu hânedan ailesi arasında yaşanan anlaşmazlıkları fırsat bilerek Bağdat'taki siyâsî hadiselerin içinde aktif bir şekilde yer alması ve emrinde bir ordu bulundurması iki taraf arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Müsterşid bununla da yetinmeyerek Irak'ta yeniden siyâsî ve askerî hâkimiyet kurabilmek için Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a karşı askerî bir mücadele başlatmış, ancak iki taraf arasında gerçekleşen savaşta esir düşmüştür. Müsterşid-Billâh'ın ardından tahta çıkan oğlu Râşid-Billâh (hs. 529-530/1135-1136) da babasının Abbâsîler'i Selçuklu nüfuzundan kurtarmaya yönelik çabalarını devam ettirmek istemiştir. Ancak Sultan Mes'ûd'la yaptığı savaşta yenilerek Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmış, ardından da halifelik makamından uzaklaştırılmıştır.

Râşid-Billâh'ın kısa süren halifeliğinden sonra onun yerine geçen Muktefi-Liemrillâh (hs. 530-555/1136-1160) ağabeyi Müsterşid ve yeğeni Râşid'in başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerinden sonra halifeliğinin ilk yıllarında Selçuklu yönetiminin askerî ve ekonomik açıdan kendisine sunduğu şartlara bağlı kalmıştır. Ancak Sultan Mes'ûd'un vefatının ardından Vezir İbn Hübeyre ile birlikte Bağdat'ta ve Irak'ın çeşitli yerlerinde Selçuklu devlet adamlarına ait arazilere el koymuş ve bu durum Selçuklular'a karşı yaklaşık beş yıl sürecek bir mücadelenin başlangıcı olmuştur. Bu süreçte Muktefi ve veziri İbn Hübeyre, Irak Selçuklu yönetiminin Bağdat'ı muhasara altına almaya yönelik girişimlerini bertaraf ederek Büveyhî hâkimiyetinden itibaren Abbâsîler'in Irak'ta yeniden otorite kurmalarını sağlamıştır.

1 Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'la (hs. 526-529/1132-1134) birlikte devletin başkenti İsfahan'dan Hemedan'a nakledilmiştir (Faruk Sümer, "Tuğrul I", *DİA*, XXXI, 341; Tahsin Yazıcı, "Hemedan", *DİA*, XXVII, 184).

2 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdi, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412/1992, XVII, 185.

Muktefi'nin ardından halifelğe tayin edilen Müstencid-Billâh (hs. 555-566/1160-1170) babasının izlediği politikayı bir adım daha ileriye götürmek istemiş ve bu amaçla Irak Selçuklularının Batı İran'daki topraklarına da göz koymuştur. Ancak çeşitli isyanlar ve bazı Türk emîrlerinin baskıları sebebiyle başarılı olamamıştır.³

Bu çalışma Abbâsiler'in Irak'ta yeniden hâkimiyet kurdukları dönemde hem Muktefi hem de Müstencid'in vezirliğini yapan İbn Hübeyre'nin siyâsî ve askerî faaliyetlerini mercek altına almayı hedeflemektedir. Bunun için öncelikle İbn Hübeyre'nin vezirlik öncesi hayatı ve vezirliğe tayin edilmesi incelenmiştir. Ardından Sultan Mes'ûd'un vefatını müteakip Irak Selçuklularına yönelik başlatılan mücadelede, özellikle de Sultan Muhammed b. Mahmud'un (hs. 547-554/1153-1159) başarısızlıkla sonuçlanan Bağdat muhasarasında bir vezir olarak İbn Hübeyre'nin gerçekleştirdiği faaliyetler üzerinde durulmuştur. Ayrıca Irak Selçuklularının Bağdat ve çevresindeki varlıkları sona erdikten sonra İbn Hübeyre'nin, Süleyman Şah'ın bir kez daha Bağdat'ta kendi adına hutbe okutma girişimini geri çevirmesi ve yine aynı dönemde Nüreddin Mahmud Zengî'nin (hs. 541-569/1146-1174) Fatimîler'in hâkimiyeti altında bulunan Mısır üzerine sefere çıkmasındaki rolü ele alınmıştır. Son olarak da zehirlenmesi ve vefatıyla ilgili gelişmelere yer verilmiştir.

1. Vezirlik Öncesi Hayatı ve Vezirliğe Tayin Edilmesi

Tam ismi Ebü'l-Muzaffer Avnüddin Yahya b. Muhammed b. Hübeyre b. Saïd b. Hasan b. Cehm eş-Şeybânî ed-Dürî el-İrâkî el-Hanbelî olup, kaynaklarda daha çok dedesine nispetle İbn Hübeyre şeklinde anılmaktadır.⁴ Rebiülâhîr 499/Aralık 1105 tarihinde Bağdat'ın 5 fersah [yaklaşık 30 km.] kuzeyinde yer alan Düceyl bölgesindeki Benî Evkâr⁵ olarak isimlendirilen köyde doğan İbn Hübeyre henüz genç sayılabilecek bir yaşta Bağdat'a gelerek burada çeşitli âlimlerden ders almıştır.⁶ Bu âlimlerin arasında dönemin önde gelen Hanbelî âlimi Kadî İbn Ebû Ya'lâ (ö. 526/1131), yine Hanbelî âlimi İbnü'z-Zâgûnî (ö. 527/1132), Ebü'l-Berekât el-Enmâtî (ö. 538/1143), Müsnidü'l-İrâk lakablı Ebû Gâlib el-Bağdâdî (ö. 527/1132), yine

3 Hüseyin Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, 145.

4 İmâdüddin Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî, *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr: el-kismü'l-İrâkî* (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî - Cemil Saïd), I-II, Bağdat: Matbaatü mecmâ'î'l-ilmî el-İrâkî, 1955-1964, I, 96; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefayâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978, VI, 230; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût - v.dğr.), I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983, XX, 426; Zeynüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddin Ahmed b. Receb, *Kitâbü'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I-II, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts., I, 251.

5 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 481. Sonraki dönemlerde bu köy İbn Hübeyre'ye nispetle Dürü'l-vezir ismiyle anılmaya başlanmıştır (İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 230; Ebû Ca'fer İbnü't-Tıktakâ Safiyüddin Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, *el-Fahri fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru Sâdır, ts., s. 312).

6 Sibt İbnü'l-Cevzi Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (h. 495-589), Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1370/1951, 8/II, 255-6; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 230-1; Zehbî, *Siyer*, XX, 426.

aynı lakabı taşıyan Ebü'l-Kâsım eş-Şeybânî (ö. 525/1130), Ahmed b. Muhammed ed-Dîneverî (ö. 532/1137), Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145) ve Muhammed b. Yahya ez-Zebîdî (ö. 555/1160) bulunmaktadır. Arap dili ve fıkıh ilminin çeşitli meselelerine dair bazı eserler telif eden İbn Hübeyre, aynı zamanda birçok öğrenci yetiştirmiş ve yazdığı eserler dönemin cami ve medreselerinde okutulmuştur.⁷

Fakir bir aileye mensup olan İbn Hübeyre, Bağdat'taki tahsili sırasında da maddî zorluklar yaşamış, bundan dolayı kâtip olarak devlet hizmetine girmeye karar vermiştir. İlk olarak Bağdat'ın batısında yer alan bazı bölgelerin vergi âmili olarak görevlendirilmiştir.⁸ Ardından beytülmâl dairesi içerisinde bazı küçük görevleri de yerine getirmeye başlamış ve bu görevleri devam ettirirken beytülmâl reisi Kıvâmüddîn Ebü'l-Kâsım Ali b. Sadaka'nın vezirliğe tayin edilmesi üzerine⁹ Muktefî-Liemrillâh tarafından önce onun yerine beytülmâl reisliğine, kısa bir süre sonra da Dîvânü'z-zimâm'ın başına getirilmiştir (542/1147).¹⁰

Devlet hizmetine girdikten sonra Muktefî tarafından daha yakından tanınan İbn Hübeyre'nin, sahip olduğu ahlâkî meziyetlerin yanı sıra, üstlendiği görevleri başarılı bir şekilde yerine getirmesi halife ile aralarında şahsî bir dostluğun kurulmasına vesile olmuştur. Kaynaklarda İbn Hübeyre'nin idarî açıdan halifenin kendisine olan güvenini arttıran, diğer taraftan Vezir İbn Sadaka'nın görevinden azledilmesine neden iki olaydan bahsedilmektedir. Buna göre Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un Bağdat şahneliğini¹¹ yapan Mes'ûd el-Bilâlî,

7 Vezirliğinin yanı sıra döneminin önde gelen Hanbelî âlimlerinden olan İbn Hübeyre'nin ders aldığı hocaları, düzenli aralıklarla tertib ettiği ilim meclisleri, telif ettiği eserleri ve yetiştirdiği talebeleri ayrı bir araştırma konusu olarak çalışılmayı gerektirmektedir. İbn Hübeyre'nin ilmi birikimiyle ilgili geniş bilgi için bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 230-1; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 251-3; Herbert Mason, *Two statesmen of mediaeval Islam: vizir ibn Hubayra and caliph an-Nasir li Din Allah (553-622 AH/1158-1225 AD)*, Netherlands: Mouton Publishers, 1972, s. 25-37; Müreyzin b. Said Useyrî, "el-Vezîrül-'âlimül-'âdil Yahya b. Hübeyre eş-Şeybânî", *Mecelletü Câmî'ati'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, 1996, sy. 17, s. 366-7, 397-407; Mehmet Aykaç, "İbn Hübeyre, Ebü'l-Muzaffer", *DİA*, XX, 82-3.

8 İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 231. İbn Hübeyre'nin vergi âmili olarak görevlendirildiği bölge için *el-Akrihatü'l-ğarbiyye* (الأقراحة الغربية) ifadesi geçmektedir. İbn Manzûr "رح" kelimesinin üzerinde herhangi bir ağacın bulunmadığı, ekim ve dikim yapılmaya müsait olmayan arazileri ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir (Ebü'l-Fazl İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdir, ts., II, 561).

9 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 55; Kıvâmüddîn Ebû İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfahânî el-Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (trc. Kıvameddin Burslan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 202.

10 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 166; İzzüddîn İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târihi* (nşr. C. J. Tonberg), I-XIII, Beyrut: Dâru Sâdir-Dâru Beyrut, 1965, XI, 123, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, I-XXIII, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2004, XXIII, 167; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 253.

11 Şahne III./IX. yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve kontrolünden sorumlu kişiyi ifade eden terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şahnenin yaptığı görev daha önce sâhibüş-şurta veya sâhibül'-maüne tarafından yerine getiriliyordu. Büyük Selçuklular döneminde bir şehrin veya eyaletin askerî valisine şahne deniyordu. Geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXIX, 292-3. Anlaşıldığı kadarıyla Selçuklu idaresi Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden sonra şehirde kendilerine bağlı bir şahne görevlendirmeye başlamışlardır. Ancak Alp Arslan zamanından itibaren daha etkin bir konuma sahip olan Bağdat'taki bu şahneler Abbâsi-Selçuklu ilişkilerinde önemli roller üstlenmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: III]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1992, s. 218-221; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve

halifeye karşı kaba ve haddi aşan tavırlar sergilemesi sebebiyle Vezir İbn Sadaka tarafından halife adına birkaç kez sultana mektup yazılmış, ancak Selçuklu sultanı tarafından bu mektuplara cevap verilmemiştir. Bunun üzerine Dîvânü'z-zimâm'ın reisliğini yapan İbn Hübeyre bu sefer konuyla ilgili mektubu kendisinin kaleme almak istediğini halifeye bildirmiş ve halifenin de muvafakatiyle Selçuklu sultanına uzunca bir mektup yazmıştır. Mektupta sultana seleflerinin Abbâsî halifesine nasıl itaat ettiklerini hatırlatmış, ardından Mes'ûd el-Bilâlî'yi şikâyet etmiştir. Kısa bir süre sonra Sultan Mes'ûd cevaben bir mektup göndererek takındığı tavırlardan dolayı Bağdat şahnesini kınamış ve halifeden özür dilemiştir. Selçuklu sultanından istediği cevabı alan Muktefi de İbn Hübeyre'nin bu maharetini takdir etmiştir.¹²

İbn Hübeyre'nin Halife Muktefi nezdinde itibarını artıran ikinci olay ise Alpkuş, İlde-niz, Kaymaz gibi bazı Selçuklu emîrleri, devletin idaresinde Has Bey'i söz sahibi yaptığı için Melik Muhammed etrafında toplanarak Sultan Mes'ûd'a karşı muhalif bir grup oluşturdular. Daha sonra Muktefi'nin de desteğini almak için Bağdat'a gittiler ve halifeden kendilerine 30 bin dinar vermesini istediler (Rebiülevvel 543/Temmuz-Ağustos 1148). Devlet ricaliye yaptığı görüşme sonrasında emîrlerin kendisinden istediği parayı vermeyi kabul eden Muktefi, son olarak beytülmâl reisi¹³ İbn Hübeyre'nin de görüşünü almak istedi. Ancak İbn Hübeyre istenilen paranın kendilerine verilmesi durumunda bu kişilerin halifeden başka taleplerde de bulunacaklarını, ayrıca halifenin desteğini aldıkları için Sultan Mes'ûd'a karşı daha da güçleneceklerini, bu yardımı yapması halinde Selçuklu sultanının kin ve öfkesini kendi üzerine çekeceğini söyleyerek söz konusu paranın âsî emîrlere verilmemesi gerektiğini belirtti. Aksine bu durumu fırsat bilerek onlara vereceği parayla başta Bağdat olmak üzere Irak'ın çeşitli şehirlerindeki yerel unsurlardan müteşekkil bir ordu hazırlamasını teklif etti ve firsattan istifade kurulacak bu ordunun zor zamanlarda halifeye destek olacağını söyledi. İbn Hübeyre'nin teklifini büyük bir memnuniyetle karşılayan halife, işin sorumluluğunu İbn Hübeyre'ye vererek hemen hazırlık yapmasını emretti. Kısa bir süre içinde büyük bir ordu hazırlayan İbn Hübeyre, âsî emîrlerin üzerine giderek onları yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Muktefi, İbn Hübeyre'yi vezirliğe tayin etmeye karar verdi.¹⁴ Bu gelişmelerin biraz öncesine işaret eden İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) rivayetine göre ise âsî emîrlerin başkente gelmesinin ardından Bağdat şahnesi Mes'ûd el-Bilâlî şehri terkederek kuzeyde bulunan Tikrîfe kaçtı. Bu sırada Sultan Mes'ûd'a mektup gönderen Muktefi, aralarındaki anlaşma gereği emrinde

Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan* (ed. Hatice Aynur - v.dğr.), I-II, İstanbul: Ülke Yayınları, 2014, I, 477-504.

12 İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 231-2.

13 Rivayette İbn Hübeyre'nin beytülmâl reisi (sâhibü'l-mahzen) olduğu zikredilmektedir. Ancak hemen bütün kaynaklar bu dönemde İbn Hübeyre'nin Dîvânü'z-zimâm reisi olduğu konusunda ittifak halindedir. Buradaki muhtemel karışıklığın beytülmâl ile Dîvânü'z-zimâm'ın üstlendikleri görevlerin birbirine benzemesinden kaynaklandığı söylenebilir.

14 Ebü'l-Hasan Cemâlüddin Ali b. Zâfir b. el-Hüseyn el-Ezdi, *Ahbârü'd-düveli'l-münkatî'a (el-Kısmu'l-hâs bi'd-Devleti'l-Abbâsiyye)* (nşr. Randa Sâlih el-Kudât) (yüksek lisans tezi, 1996), Ürdün Üniversitesi, s. 162-3; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye* (trc. Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943, s. 83-4; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 202-3; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 232.

asker bulunduramadığını, bundan dolayı şehrin savunmasız kaldığını bildirdi. Sultan da aralarındaki bu anlaşmayı yok sayarak asker toplamasını ve şehri savunmasını söyledi. Bunun üzerine Muktefi asker toplamaya karar verdi.¹⁵

Anlaşıldığı kadarıyla Sultan Mes'ûd'un muvafakatinden sonra kendi imkânlarıyla bir ordu hazırlamaya karar veren Muktefi'ye bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiğini tavsiye eden kişi İbn Hübeyre olmuştur. Nitekim ordu hazırlandıktan sonra askerlerin başına geçen İbn Hübeyre, Bağdat'ı bu âsî emirlere karşı korumuştur. Diğer taraftan İbn Sadaka'nın Selçuklu devlet adamlarıyla birbiri ardına yaşanan olaylarda bir vezir olarak üstlendiği makamın sorumluluklarını yerine getirme konusunda yetersiz kalması ve Selçuklu idaresiyle sıkı bir irtibatı olması -ki onun halifenin vezirliğine tayin edilmesini Sultan Mes'ûd sağlamıştı-¹⁶ Muktefi'nin yeni bir vezir arayışına girmesine neden olmuştur. Nitekim Bağdat'taki çatışmalar devam ederken İbn Sadaka'yı görevinden azleden¹⁷ Muktefi, onun yerine Nakîbünnükebâ Muhammed b. Ali ez-Zeynebî'yi vezirliğe vekâlet etmek (nâbülvézîr) üzere görevlendirmiştir (Cemâziyelevvel 543/Eylül-Ekim 1148).¹⁸ Nakîbünnükebâ Muhammed ez-Zeynebî'nin nâbülvézîrlik görevi boyunca halifeyle olan yakın irtibatını devam ettiren İbn Hübeyre, nihayet 3 Rebîülâhîr 544/ 10 Ağustos 1149 tarihinde vezirliğe tayin edilmiştir.¹⁹

Muktefi tarafından saraya davet edilen İbn Hübeyre, Bâbülhücre'de²⁰ halifenin huzuruna çıkarak onunla özel bir görüşme gerçekleştirmiştir. Ardından vezirler için hazırlanan hil'ati giyerek ikinci defa halifenin huzuruna çıkmış ve daha önce kullanmış olduğu Celâlüddîn lakabının yanında Avnüddîn, Celâlülİslâm, Safiyyülimâm, Şerefülenâm, Muizzüddeve, İmâdülümme gibi lakaplarla taltif edilmiştir. Hil'at merasimini müteakib kendisi için hazırlanan siyah bir atın üzerinde saraydan ayrılarak kendisine eşlik eden emîrler, hâcibler, divan görevlileri ve ileri gelen devlet ricaliyle birlikte Dârülvézîr'e gitmiş ve burada Dîvânü'l-inşâ

15 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 64-5. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 132-3; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm: sene 541-550* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'Arabî, 1411-1421/1991-2000, s. 15-6.

16 Subhî Mahmud Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (447-656/1055-1258)* (doktora tezi, 2000), Ürdün Üniversitesi, s. 168-9.

17 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 65; Zehebi, *Târihu'l-İslâm: sene 541-550*, s. 16.

18 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 65; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 65.

19 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 81. İbnü'l-Esir (*el-Kâmil*, XI, 146) ve İbn Receb (*Kitâbü'z-Zeyl*, I, 253) onun bu tarihten bir gün sonra vezirliğe tayin edildiğini aktarırken, Bündârî (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 203) 14 Rebîülevvel 544/22 Temmuz 1149, Sadreddin el-Hüseynî ise (*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 84) 14 Rebîülevvel 543/2 Ağustos 1148 tarihini zikretmektedir.

20 Yâkût el-Hamevî (*Mu'cemü'l-büldân*, I, 307) Bâbülhücre'nin Müsterşid-Billâh döneminde sarayın müstemilatından olarak inşa edilen büyük ve ilginç bir yapı olduğunu ve vezirlerin hil'at merasimlerinin burada gerçekleştiğini söylemektedir. Ayrıca bk. Ayaz, "Abbâsiler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 128, dp. 51. Sarayda daha önceki dönemlerde de bu ismi taşıyan bir yerin olduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır (İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, 200; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 72). Dolayısıyla Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgiyi, söz konusu yapının Müsterşid-Billâh döneminde yıkıldıktan sonra genişletilerek tekrar inşa edildiği şeklinde anlamak daha makul görünmektedir.

reisi Sedîdüddevle İbnü'l-Enbârî tarafından vezirliğe tayin edildiğine dair kendisine bir âhidnâme okunmuştur.²¹

İbn Hübeyre'nin gayretleri sayesinde âsî emirlerin saldırılarını bertaraf ederek hem Sultan Mes'ûd'un tepkisinden kurtulan hem de siyâsî ve askerî açıdan Irak Selçuklu idaresine karşı önemli bir avantaj elde eden Muktefi'nin, buna rağmen İbn Hübeyre'yi vezirliğe tayin etmek için neden bir yıl kadar beklediği dikkat çekmektedir. Bu noktada Muktefi'nin, yukarıda da zikredildiği üzere, Sultan Mes'ûd'la sıkı ilişkilere sahip olan Vezir İbn Sadaka'yı azlinden dolayı Irak Selçuklu yönetimiyle aralarında muhtemel bir gerginliğin yaşanmaması için böyle bir karar verdiği söylenebilir. Diğer taraftan İbn Hübeyre'nin de vezirliğe tayin edildikten sonra Sultan Mes'ûd ve adamlarına karşı açıktan bir tavır almaktan kaçınması ve bu düşüncesini Muktefi'ye bildirmesi²² bu denge siyasetinin şimdilik onun tarafında da devam ettirilmek istendiğini göstermektedir.

2. Abbâsiler'de Selçuklu Nüfuzunun Sona Ermesi ve İbn Hübeyre'nin Bu Süreçteki Faaliyetleri

Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinin ardından (25 Ramazan 447/17 Kasım-Aralık 1055) Abbâsiler yaklaşık bir asır boyunca önce Büyük Selçuklular'ın ardından da Irak Selçuklularının nüfuzu altında kalmışlardır. Bu dönemde siyâsî ve idarî açıdan Selçuklu sultanlarının ve vezirlerinin etkisi zaman zaman yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Bununla birlikte Melikşah'ın (hs. 465-485/1072-1092) ardından Selçuklu hanedan ailesi arasında çıkan taht kavgaları zaman zaman Abbâsî halifelerine bu etkiyi azaltma fırsatı vermiştir. Ancak Abbâsî topraklarına yönelik Fâtımî ve Haçlı tehditlerinin devam etmesi ve Büyük Selçuklular'ın bu tehditleri bertaraf edebilecek yegâne güç olmaları, diğer taraftan uzun yıllardır Büveyhî hâkimiyetinde kalan Abbâsî halifelerinin askerî açıdan güç devşirebilecek unsurlardan mahrum bulunmaları bu fırsatların tam olarak değerlendirilememesine neden olmuştur. Selçuklular'ın Abbâsiler üzerindeki nüfuzlarının sona ermesinin arifesinde Muktefi-Liemrillâh'ın vezirliğine tayin edilen İbn Hübeyre'nin faaliyetleri üzerinde durmadan önce, Abbâsî halifelerinin Selçuklu nüfuzunu ortadan kaldırmaya yönelik çabalarıyla ilgili genel bir çerçeve çizilmesi faydalı olacaktır.

Muhammed Tapar'ın (hs. 498-511/1105-1118) ardından merkezî Selçuklu topraklarında yaşanan bölünmeler neticesinde Muhammed Tapar'ın kardeşi ve aynı zamanda Hوران meliki olan Sencer (hs. 512-552/1118-1157) devletin doğu bölgelerinde hâkimiyetini tesis ederken, Muhammed Tapar'ın vefatından sonra onun yerine Büyük Selçuklu tahtına geçen büyük oğlu Mahmud da Irak'ta hâkimiyetini ilân etti. Ancak yeğeniyle girdiği iktidar

21 İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 233; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 253.

22 İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 258; Ebû Şâme Şihâbüddin Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn* (nşr. İbrahim Şemseddin), I-V, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002, I, 274-5; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 170.

mücadelesinden galip ayrılan Sencer, Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmayı başardı. Böylece Sultan Sencer Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçerken, Sultan Mahmud da amcası Sencer'e tâbî olarak Irak Selçuklu Devleti'nin tahtına oturdu.²³

Sultan Sencer'in Büyük Selçuklu tahtına oturmasının ardından devletin başkentini İsfahandan Merv'e taşınması, diğer taraftan Irak Selçuklu emirlerinin kendi aralarındaki taht mücadeleleri, Abbâsîler'in Büveyhî hâkimiyetinden itibaren kaybettikleri siyâsî hâkimiyetlerini yeniden tesis edebilecekleri bir ortamın oluşmasını sağladı. Bu yönde büyük bir çaba sarfeden Müsterşid-Billâh, Selçuklu idaresinin içinde bulunduğu karışıklık ortamından da faydalanarak kısa sürede adeta siyâsî bir güç unsuru haline geldi. Özellikle halifenin emrinde asker bulundurmayacağı ve Bağdat'ın güvenliğinin Selçuklular tarafından sağlanacağına dair önceki halifeler tarafından kabul edilen şartı ihlal ederek dönemin Hille Emîri Dübeys b. Sadaka'ya karşı askerî bir mücadele içerisine girmesi, Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin gerilmesine neden oldu. Bu süreçte halife tarafından sultan ilan edilen ve Bağdat'ta adına hutbe okutulmaya başlanan Melik Mes'ûd'un öncülüğündeki kuvvetlerle Büyük Selçuklular arasında meydana gelen savaşta Sultan Sencer galip geldi. Savaşın sonunda amcası Sencer'den af dileyen Mes'ûd, bir süre sonra Müsterşid'le arası açılınca Bağdat'tan ayrılmak durumunda kaldı. Nihâyet Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul'un ani vefatı üzerine başkent Hemedan'a giden Mes'ûd boşalan Irak Selçuklularının tahtına oturdu. Diğer taraftan desteklediği kuvvetlerin Sencer karşısında yenilmesine rağmen, siyâsî hâkimiyet mücadelesinde geri adım atmayan Müsterşid'in bu yöndeki çabaları Sultan Mes'ûd'la aralarındaki anlaşmazlığın daha da artmasına neden oldu. Olayların bu aşamasında halife aleyhtarı bazı emirlerin Mes'ûd'a, Mes'ûd karşıtı kişilerin de Müsterşid-Billâh'a sığınmaları iki taraf arasında bir savaşın çıkmasını kaçınılmaz hale getirdi. 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 tarihinde Hemedan yakınlarında meydana gelen savaşta Müsterşid, Sultan Mes'ûd tarafından yenilgiye uğratıldı ve savaşın sonunda esir alındı. Ancak gözaltında tutulduğu bir sırada çadırına giren bir grup Bâtunî tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü (17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135).²⁴

Müsterşid-Billâh'ın öldürülmesinin ardından yerine oğlu Râşid-Billâh geçti. Başlangıçta Râşid-Billâh'ın tahta oturmasına sıcak bakmayan, ancak Irak'ta çıkması muhtemel tepkilerden çekinen Sultan Sencer ve yeğeni Mes'ûd onun hilâfetini kabul etmek durumunda kaldı. Babasının başlattığı siyâsî hâkimiyet mücadelesini devam ettirme düşüncesinde olan Râşid-Billâh, kendisinden talep edilen savaş tazminatını ödemeyi kabul etmediği gibi Selçuklu

23 Bu dönemdeki gelişmelerle ilgili geniş bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157) I. Cilt*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları 2013, s. 231-47; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 508-9.

24 Müsterşid-Billâh'ın Selçuklu yönetimine karşı giriştiği hâkimiyet mücadelesi ve sonunda öldürülmesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: V]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 247-50, 255-60; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 194-204; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2004, sy. 39, s. 1-35; a.mlf., *Selçuklular*, I, 247-59; a.mlf., "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, 145-6.

yönetimine karşı ittifak arayışlarına girdi. Bunun için Musul atabegi İmâmüddîn Zengî ve Melik Davud'a birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Halifenin teklifine olumlu yanıt veren İmâdüddîn Zengî ve Melik Davud Bağdat'a gelerek halifeye itaatlerini bildirdiler. Bu şartlar altında istediklerini elde etmek için savaşın kaçınılmaz olduğunu düşünen Sultan Mes'ûd başkent Hemedan'dan Bağdat'a doğru harekete geçti ve kısa bir süre sonra Bağdat'ı kuşattı. Selçuklu kuvvetleri tarafından şehrin muhasara altında tutulduğu sırada Sultan Mes'ûd halifeye anlaşma teklif etti. Her ne kadar Râşid-Billâh, Sultan Mes'ûd'un teklifini kabul etmemiş olsa da, bu durum müttefikler arasında bir güvensizlik ortamının oluşmasına neden oldu. Bunun üzerine önce Melik Davud, ardından İmâdüddîn Zengî Bağdat'ı terketti. Kısa bir süre sonra İmâdüddîn Zengî'ye katılan Râşid-Billâh da Bağdat'tan ayrıldı. Halifenin ayrılmasından bir gün sonra Bağdat'a giren Sultan Mes'ûd, "masum insanların kanını döktüğü" gerekçeyle Râşid-Billâh'ın aleyhinde fakihlerden fetva alarak halifelikten azledilmesini ve yerine Müsterşid-Billâh'ın kardeşi Ebû Abdullah'ın, Muktefi-Liemrillâh lakabıyla tahta geçmesini sağladı (18 Zilkade 530/18 Ağustos 1136).²⁵

Muktefi'nin halife ilan edilmesini müteakip Dârülhilâfe'ye²⁶ gelen Sultan Mes'ûd, halifenin emrinde asker bulundurmayacağı ve Türkler'den memlûk (ücretli asker) edinmeyeceğine dair Muktefi'den bir ahidnâme aldı. Ayrıca Müsterşid-Billâh'la Selçuklular arasında meydana gelen savaş sebebiyle Râşid-Billâh'tan talep ettiği, ancak alamadığı savaş tazminatına karşılık sarayda bulunan altın, gümüş ve diğer değerli eşyaların hepsine el koydu.²⁷

Kendi döneminde Abbâsiler'in Selçuklu hâkimiyetini ortadan kaldırmaya yönelik iki önemli girişimini ağır kayıplar vererek bastırmak zorunda kalan Sultan Mes'ûd'un yeni halifeye karşı askerî ve ekonomik açıdan sıkı tedbirler almasının, önceki iki halife gibi Muktefi'nin de Selçuklular'a karşı yeniden hâkimiyet mücadelesine girmesini engellemeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Abbâsiler açısından meseleye bakıldığında ise, ağabeyi Müsterşid ve yeğeni Râşid'in başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerinden sonra Abbâsî halifeliğinin içinde bulunduğu şartlar itibarıyla benzer bir teşebbüste bulunamayacağının farkında olan Muktefi, Selçuklu yönetiminin öne sürdüğü koşulları kabul etmekte herhangi bir tereddüt göstermemiştir. Hatta halifeliğinin ilk yıllarında Sultan Mes'ûd'un kız kardeşi

25 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 256-7; Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", *DİA*, XXXIV, 465-6.

26 Abbâsiler döneminde hilâfet sarayını ve müştemilâtını ifade etmek için kullanılan Dârülhilâfe, devletin erken döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (hs. 136-158/754-775) Dicle nehrinin batısında yaptırdığı, etrafı surlarla çevrili dairevi şehrin içinde bulunuyordu. Fakat Mehdi-Billâh (hs. 158-169/775-785) halife olunca Dârülhilâfe'yi nehrin doğusuna taşıdı ve Abbâsiler'in yıkılışına kadar söz konusu yapı burada kaldı. Özellikle Sâmerrâdan sonra Bağdat'ın tekrar başkent hüviyetini kazanmasıyla (279/892) halifenin ikâmet ettiği saray ve sarayın etrafında bulunan yerleşim yerlerinin hepsine Dârülhilâfe denilmeye başlandı. Dârülhilâfe sonraki halifeler tarafından yapılan eklemelerle daha da genişletildi. Geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *DİA*, VIII, 538-9.

27 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 314; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 214; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnaût), I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 1999, II, 33.

28 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 258.

Fatıma Hâtun'la evlenerek Selçuklular'la akrabalık bağı kuran Muktefi, kendi kızını da Sultan Mes'ûd'la nikâhlayarak iki hanedan arasındaki ilişkilerin düzelmesi için gayret sarfetmiştir.²⁹

Muktefi'nin Selçuklu yönetimine karşı izlediği bu siyaset, yukarıda da zikredildiği üzere, vezirliğe tayin edilen İbn Hübeyre tarafından da devam ettirildi. Ancak İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) "ölümüyle [Irak] Selçuklu hanedanının ikbâl ve saadet dönemi sona erdi" dediği³⁰ Sultan Mes'ûd'un vefatı (1 Receb 547/2 Ekim 1152) Abbâsiler açısından yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu noktada özellikle Selçuklular'ın Bağdat'taki şahnelerinin Abbâsi halifeliğine karşı tahammülü aşan tavırlarından dolayı uzun bir süredir rahatsız olan, ancak bunlara engel olamayan³¹ Muktefi ve İbn Hübeyre, Selçuklu emîrleri arasında siyâsî ve askerî açıdan Sultan Mes'ûd'un yerini doldurabilecek bir kişinin bulunmadığını da dikkate alarak,³² vefat haberinin Bağdat'ta duyulmasının ardından hemen harekete geçtiler ve sultanın ve yakınlarının başkentteki mallarına el koydular.³³

Muktefi ve veziri İbn Hübeyre'nin Selçuklu yönetimine karşı aldıkları bu tedbirler üzerine Bağdat'ı terk eden Mes'ûd el-Bilâlî Tikrîte kaçtı. Bu sırada Sultan Mes'ûd'un ardından yerine geçen oğlu Melikşah hükümdarlık yapabilecek kabiliyete sahip olmadığı gerekçesiyle, önde gelen Selçuklu emîrlerinden Has Bey tarafından gözaltına alınarak yerine ağabeyi Muhammed tahta çıkarıldı. Sultan Muhammed, yakın adamlarından Salârgird'i Mes'ûd el-Bilâlî'ye yardım etmesi için Hille'ye gönderdi. Önce Salârgird'le ittifak kuran, ancak bir süre sonra onu tuzağa düşürerek öldüren Mes'ûd el-Bilâlî böylece Hille'yi tamamen ele geçirdi. Mes'ûd el-Bilâlî'nin Hille'ye hâkim olması, bir bakıma Kûfe, Ahvaz ve Vâsıt gibi biraz daha güneyde Selçuklu emîrlerinin elinde bulunan diğer şehirlerin de onun etrafında birleşme ihtimalini arttırıyordu ve bu ihtimal Bağdat'ın güvenliği açısından önemli bir tehdit oluşturuyordu. Bundan dolayı İbn Hübeyre, daha önce muhalif Selçuklu emîrlere karşı oluşturulan askerî birliğin de içinde yer aldığı ve sayısı üç bini aşan bir orduyla Hille'ye doğru yola çıktı. İki taraf Hille yakınlarında karşı karşıya geldi ve Mes'ûd el-Bilâlî'nin birliklerini

29 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 47, 77.

30 *el-Kâmil*, XI, 160.

31 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 213. İbn Hübeyre'den nakledilen bir rivayete göre Sultan Mes'ûd'un Bağdat'taki adamlarının davranışlarına karşı koyamayan Muktefi ve İbn Hübeyre, Hz. Peygamber'in, Bîrimaüne'de yetmiş kadar sahâbîyi şehit eden [Benî Süleym kabilesinin kollarından] Ri'l ve Zekvân'a beddua ettiği gibi, kendileri de bir ay boyunca gece-gündüz Sultan Mes'ûd'a beddua etmeye karar vermişlerdir. Nihâyet bir ay sonra Sultan Mes'ûd'un ölüm haberi Bağdat'a ulaşmıştır (İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 258; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, I, 274-5).

32 Maan Mukâbele, "el-Vezîr 'Avnuddîn b. Hübeyre ve devruhû fi mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye fi istiâdeti nüfûziha'z-zemenî (h. 544-560/m. 1149-1170)", *Mecelletü Câmî'ati Ümmi'l-Kurâ li 'ulûmi'ş-şer'iyye ve'l-lügati'l-'Arabîyye ve edâbihâ*, 2006, sy. 37, s. 322.

33 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 84; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 161; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 91; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 167. Kaynaklarda Muktefi'nin Selçuklu yönetimine karşı idarî ve iktisadî açıdan aldığı bu tedbirlerin dışında, Mes'ûd el-Bilâlî ile yakın ilişkilere sahip olan Bağdat'taki Nizâmîyye Medresesi'nin bazı âlimlerini de gözaltına aldığına dair bilgiler bulunmaktadır (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 83-4).

bozguna uğratan İbn Hübeyre burada Abbâsî hâkimiyetini tesis etti. Mes'ûd el-Bilâlî ise Irak Selçukluları'nın başkenti Hemedan'a kaçtı. Hille'nin ardından önce Kûfe, ardından da Vâsıt üzerine sefer düzenleyen İbn Hübeyre Kûfe'yi ele geçirdi, ancak Selçuklu kuvvetlerinin yardıma gelmesi sebebiyle Vâsıt'ta tam bir başarı elde edemedi. Bunun üzerine takviye güçlerle Bağdat'tan yola çıkan Muktefi'nin gelmesiyle Vâsıt da Abbâsiler'in hâkimiyetine girmiş oldu (Zilkade 547/Ocak 1153).³⁴

Böylece Kûfe'den, Bağdat'ın kuzeydoğusunda bulunan Hulvân'a, Basra Körfezi'nin kıyısında yer alan Abadan'dan Tikrîte kadar merkezi Irak topraklarının büyük bir kısmı idarî açıdan Abbâsiler'in eline geçmiş oldu. Başta Basra, Vâsıt ve Kûfe'nin verimli arazileri olmak üzere Hulvân'a kadar olan ve önceleri Sultan Mes'ûd ve Selçuklu emîrlere iktâ olarak verilen bölgelerin tamamı İbn Hübeyre ve Abbâsiler'in önde gelen devlet adamlarına tahsis edildi. Diğer taraftan söz konusu bölgelerin tekrar kazanılmasında göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı İbn Hübeyre'ye "Tâcül-mülk" ve "Felekülümme" unvanları verildi,³⁵ ayrıca ipek bir hil'at takdim edildi. Ancak İbn Hübeyre ipek olduğu için bu hil'ati giymeyi kabul etmedi.³⁶

Vezir İbn Hübeyre'nin gayretleri sonucu Abbâsiler'in Irak'taki hâkimiyet alanları gide-rek genişlemesine rağmen, Tikrît kalesini elinde bulunduran Mes'ûd el-Bilâlî'nin Bağdat'a yönelik tehditleri henüz bertaraf edilebilmiş değildi. Daha önce İbn Hübeyre'nin oğlu İbnü'l-Bedr'in komutasında bir ordu Tikrît kalesini muhasara etmiş, ancak İbnü'l-Bedr ile orduda bulunan Türşek el-Muktefi' isimli halifenin yakın adamı arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle söz konusu muhasara başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ayrıca Türşek'in düşman tarafına geçmesiyle zayıf duruma düşen İbnü'l-Bedr ve adamları Mes'ûd el-Bilâlî tarafından esir alınmıştı. Bununla da yetinmeyen Türşek ve Mes'ûd el-Bilâlî Horasan yolu üzerindeki birçok yerleşim yerini yağmalamaya başlamış, ancak Bağdat'tan yola çıkan Muktefi'nin kendi üzerlerine geldiğini duyunca kaçarak kurtulmuşlardır. Muktefi ise bir müddet daha Tikrît kalesini muhasara etmiş, fakat bir netice alamadan Bağdat'a dönmüştür (548/1154).³⁷

Bu muhasaradan yaklaşık sekiz ay sonra Tikrît kalesinde esir olarak tutulan İbnü'l-Bedr ve beraberindekilerin teslim edilmesi için şehrin valisine gönderilen elçinin tutuklanması üzerine bölgeye bir kez daha sefer düzenlendi. Muktefi komutasında kaleyi kuşatan Abbâsî ordusu yaklaşık bir ay boyunca burada kaldı, fakat muhasaranın uzaması üzerine tekrar Bağdat'a döndü (Rebiülâhîr 549/Temmuz 1154). Ardından muhasarayı devam ettirmesi için İbn Hübeyre, teçhizatı için üç yüz bin dinar harcadığı söylenen³⁸ ve süvari sayısı altı bini bulan bir orduyla Tikrîte gönderildi. Ancak muhasara devam ederken, daha önce Muktefi'nin takibatından son anda kurtulan Mes'ûd el-Bilâlî ve Türşek'in beraberlerinde büyük bir ordu

34 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 84-5; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 162.

35 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 213-4. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 167-8.

36 İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 258-9.

37 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 90-1; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 189; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 168.

38 Zehebi, *Târihu'l-İslâm: sene 541-550*, s. 46. Bu meblağın Abbâsî halifeliğinin kendi gelirlerinden ziyade Selçuklu emîrlerinin Bağdat'ta halife tarafından el konulan mallarından karşılanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

ile Horasan yolu üzerinde bulunan ve Bağdat'a yaklaşık 20 fersah [yaklaşık 120 km.] uzaklıktaki Şehrebân köyünü ele geçirdiklerine dair haber ulaştı. Bunun üzerine İbn Hübeyre kusatmayı kaldırarak Bağdat'a döndü.³⁹

İbn Hübeyre'nin Selçuklu devlet adamlarına iktâ olarak tahsis edilen arazilere el koyması, Selçuklu emîrleri arasında büyük bir huzursuzluğa neden olmuş ve bu durum Hemedan'da bulunan Sultan Muhammed'e şikâyet edilmişti. Emîrlere "erzaklarının kesildiğini, köylerinin [iktâ arazilerinin] ellerinden alındığını, âmillerinin azledildiğini" belirterek "bu sorunun daha da büyümeden ve telafi edilemez bir hale gelmeden" çözülmesi gerektiğini söylediler.⁴⁰ Diğer taraftan Bağdat üzerine düzenlenecek seferin kısa bir süre içinde başarıyla sonuçlanacağını öne süren Mes'ûd el-Bilâli, halifenin askerlerinin savaş tecrübesine sahip olmadığını, dolayısıyla Abbâsiler'i mağlup etmek için kendilerine bin tane askerin yeterli olacağını söyleyerek Sultan Muhammed'i iknâ etmeye çalıştı. Ancak emîrlerin bütün çabalarına rağmen Muktefi'ye karşı bir mücadele içerisinde olmayı kabul etmeyen ve bu yöndeki girişimleri de uygun bulmadığını ifade eden Sultan Muhammed, ayrıca halifeye bir mektup göndererek kendisinin selefleri gibi olmadığını ve halifeye itaat ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Mes'ûd el-Bilâli ve Sultan Mes'ûd'un yakın adamlarından Alpkuş gibi ona destek olan emîrlere büyük bir ordu hazırlayarak Hemedan'dan yola çıktılar.⁴¹

Sultan Muhammed'den istedikleri desteği alamayan Mes'ûd el-Bilâli ve adamlarının, bu süreçte Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in yardımlarından da mahrum kalmaları dikkat çekmektedir. Daha önce zikredildiği üzere, Abbâsiler'in Selçuklular'a karşı hâkimiyet mücadelesine giriştiği ilk dönemlerde Müstersid-Billâh'a karşı sert tedbirler alan ve bu tavırını Müstersid'in halefleri zamanında da devam ettiren Sencer, Sultan Mes'ûd'un ölümünün ardından Irak Selçuklularını Abbâsiler'e karşı destekleyememiştir. Bunun en önemli sebebi Muktefi'nin merkezi Irak topraklarına hâkim olduğu sıralarda Sencer'in Horasan'da Gurlular'la (390-612/1000-1215) savaş halinde olması (17 Rebülevvel 547/1152) ve hemen akabinde Selçuklular'ın da yıkılışındaki en önemli etkenlerden birisi olan Oğuzlar'ın isyan etmesiydi -ki Sencer, Oğuzlar'la yaptığı savaşta esir düşmüştü (Muharrem 548/Nisan 1153).⁴²

Mes'ûd el-Bilâli'nin öncülüğünü yaptığı Selçuklu kuvvetleri Hemedan'dan hareket ettikten sonra Horasan yolu üzerinde karargâh kurdular. Bu sırada Mes'ûd el-Bilâli ve beraberindekiler Sultan Muhammed'den alamadıkları desteği, Tikrit kalesinde gözaltında tuttukları

39 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 96-7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 194-5; Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, II, 51.

40 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 214.

41 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 214; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 92; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih (Selçuklu Devleti)* (trc. Erkan Göksu - H. Hüseyin Güneş), İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s. 220.

42 Selçuklular'ın bu süreçte siyâsi ve askerî açıdan içinde buldukları durumla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 299-308; a.mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1947, sy. 2, s. 159-73; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 278-6; Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *DİA*, 510-1.

Sultan Mes'ûd'un yeğeni [daha sonra Irak Selçuklularının hükümdarlığını yapacak olan] Arslanşah b. Tuğrul'dan (hs. 554-572/1160-1177) almak için onu buldukları yere getirdiler. Çoğunluğunu Türkmenler'in oluşturduğu orduyu "onun ismi etrafında toplamak" isteyen Selçuklu emîrleri Arslanşah'ı bir hükümdar gibi giydirerek maiyetiyle birlikte ordunun merkezine yerleştirdiler.⁴³ Daha sonra, yukarıda da zikredildiği üzere, Bağdat'ın kuzey doğusunda yer alan Şehrebân köyünü ele geçirdiler.

Selçuklu emîrlерinin yaklaşık on iki bin Türkmen'den oluşan büyük bir orduyla Bağdat üzerine geldiklerini haber alan Muktefi, daha önce Tikrit kalesini muhasara etmek için Vezir İbn Hübeyle komutasında gönderilen ordunun yanı sıra Irak'ta Abbâsiler'in hâkimiyetine giren bölgelerden de asker toplamaya karar verdi. Bunun için kendilerine Hille ve çevresinin iktâ olarak verildiği Mühellil ve Emîr Kuveydân; Müsterşid döneminin önde gelen emîrlерinden ve aynı zamanda Kûfe ve Basra'nın iktânı ellerinde bulunduran Mengüpars ve Kutluğpars ve Batiha⁴⁴ bölgesinin Emîri Bedr b. Muzaffer b. Hammâd gibi komutanların öncülüğünde toplanan kuvvetler Bağdat'ta bir araya geldi. Sadreddin el-Hüseynî tarafından "şimdiye kadar Bağdat'ta böylesi görülmedi" şeklinde tavsif edilen⁴⁵ ve sayısı otuz bini bulan Abbâsî ordusu Muktefi komutasında Horasan yolu üzerinde yer alan ve Bağdat'a yaklaşık iki menzil⁴⁶ uzaklıkta bulunan Becimzâ (veya Bekimzâ) köyüne⁴⁷ doğru hareket etti. Ordunun merkezinde Muktefi ile birlikte Vezir İbn Hübeyle ve Mengüpars bulunuyordu. Sağ kanadının komutanlığını Emîr Kuveydân ve Bedr b. Hammâd, sol kanadının komutanlığını da Kutluğpars yapıyordu.⁴⁸

İki tarafın kuvvetleri Receb 549'un sonunda (Ekim 1154) karşı karşıya geldi. Savaşın ilk anında Mes'ûd el-Bilâli ve Türşek'in emrinde bulunan kuvvetler Abbâsî ordusunun sol kanadına hücum ederek onları hezimete uğrattılar, hatta merkezdeki kuvvetleri de zayıflatarak orduyu Bağdat'a kadar geri çekilmek zorunda bıraktılar. Ancak Muktefi'nin başında olduğu birliklerle ordunun sağ kanadını oluşturan kuvvetlerin gerçekleştirdikleri saldırılar Selçuklu askerlerini bozguna uğrattı. Yaşanan bozgunun ardından Bağdat'ın çeşitli semtlerine kaçan Selçuklu kuvvetlerinin arkasından giden Abbâsî ordusu bunların bir kısmını öldürdü bir kısmını ise esir aldı. Ayrıca Türkmenler'e ait büyük miktardaki at ve koyun sürüsüne de el koydu. Arslanşah b. Tuğrul ise Alpkuş (veya oğlu) tarafından Azerbaycan'da bulunan

43 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 96; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 195; Büндâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 214-5; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 92-3; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, s. 220; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, 405.

44 Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınlar sonucu meydana getirdiği bataklık bölge. Eski dönemlerden itibaren bataklıklar kurutulurak bölge tarım arazileri haline getirilmeye çalışılmıştır. Geniş bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Batiha", *DİA*, V, 195-6.

45 *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 92.

46 Posta teşkilatını ilgilendiren bir kavram olan menzil ana yollar üzerinde bulunan duraklama yerlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Abbâsiler döneminde 2 veya 4 fersahta (12 veya 24 kilometrede) bir menzil noktası oluşturulmuştur. Geniş bilgi için bk. İbrahim Harekât, "Berid", *DİA*, V, 498-501.

47 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 340, 475; Büндâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 215.

48 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, s. 93.

ve Arslanşah'ın dul kalan annesi Mümine Hatun'la evlenen Şemseddin İldeniz'in (hs. 543-571/1148-1175) yanına götürüldü.⁴⁹

Muktefi karşısında büyük bir hezimete uğrayan Mes'ud el-Bilâli ve Türşek, Becimzâdaki savaşın ardından Vâsî'a giderek, burada İbn Hübeyre'ye ait iktâ arazilerine saldırdılar. Bunun üzerine İbn Hübeyre 25 Şaban 549/4 Kasım 1154 tarihinde Mes'ud el-Bilâli üzerine gerçekleştirdiği seferde onları bir kez daha yenilgiye uğrattı ve ardından Bağdat'a döndü. Muktefi bu süreçte Selçuklular'a karşı girişilen iktidar mücadelesinde önemli bir rol oynayan İbn Hübeyre'yi *Sultânu'l-İrâk Melikü'l-cüyûş* unvanıyla taltif ederek kendisine sarık ve gömlekten oluşan bir hil'at takdim etti.⁵⁰

Sultan Muhammed, Abbâsî ordusu karşısında aldıkları yenilgiden sonra Hemedan'a dönen emirleri bir kez daha uyarak giriştikleri mücadelenin yanlış olduğunu kendilerine hatırlattı. Selçuklu emirlerinin büyük masraflar harcayarak hazırladıkları ordunun Abbâsîler tarafından yenilgiye uğratılması ve ordunun önemli bir kısmını oluşturan Türkmen askerlerin birçoğunun öldürülmesi veya esir edilmesi Irak Selçuklularını ekonomik ve askerî açıdan zor durumda bıraktı. Diğer taraftan Arslanşah b. Tuğrul'un Azerbaycan'a İldeniz'in yanına götürülmesinin Irak Selçuklu hanedanı açısından kötü sonuçlar doğuracağından endişelenen Sultan Muhammed, Muktefi'nin de artık kendilerine karşı daha sert tedbirlere başvuracağı ve Selçuklu sultanlarının halifenin nazarında herhangi bir öneminin kalmayacağını söyledi.⁵¹

Gerçekten de bu olaylardan birkaç yıl sonra (556/1161'den sonra), önce Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah'ın, ardından da Arslanşah'ın tahta çıkmasıyla sonuçlanan gelişmelerde "atabeg-i a'zam" unvanıyla önemli bir rol oynayan İldeniz'in, üvey oğlu Arslanşah adına Irak Selçuklularının tek ve gerçek hâkimi olması,⁵² Sultan Muhammed'in endişelerini adeta haklı çıkarmıştır. Yine Bezimcâda elde edilen zaferden bir yıl sonra, halife tarafından Süleyman Şah'ın Bağdat'ta kabul edilmesi ve kendisine bazı unvanlar verilerek hutbelerde isminin okunması⁵³ -ki Sultan Muhammed daha önce kendi adına Bağdat'ta hutbe okutulmasını istediğinde halife onun bu isteğine karşı kayıtsız kalmıştı-⁵⁴ ayrıca teçhizatlandırılarak Sultan Muhammed'e karşı İldeniz'e yardıma gönderilmesi,⁵⁵ Muktefi'nin Irak Selçuklularına karşı aldığı tedbirlerin bir göstergesi olarak zikredilebilir. Bu durum aynı zamanda Abbâsîler'in siyâsî ve askerî açıdan ne kadar güçlendiklerini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

49 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 96-7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 194-5; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 215-7; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 95-6.

50 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 196.

51 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 217.

52 Bezer, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, 81.

53 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 106; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 221.

54 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 214.

55 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 221.

Muktefî'nin Selçuklu yönetimi karşısında engellenemeyen bu yükselişi ve Bağdat'ta Süleyman Şah'ın adına hutbe okutularak askerî bir birlikle Azerbaycan'a gönderilmesi, daha önce Mes'ûd el-Bilâlî öncülüğündeki emirlerin bütün ısrarlarına rağmen halifenin aleyhinde bir tavır takınmaktan kaçınan Sultan Muhammed'in bu yöndeki tutumunu değiştirmesine ve Bağdat üzerine sefere çıkmasına neden oldu.⁵⁶ Bunun için Zengiler'in Musul Emîri Kutbüddin'le onun nâibi Zeynüddin Ali Küçükden de yardım isteyen Sultan Muhammed, şimdilik kendi hazırladığı orduyla Bağdat'a 10 fersah [yaklaşık 60 km.] uzaklıkta⁵⁷ bulunan Ba'kûba'ya geldi (Zilhicce 551/Ocak 1157).⁵⁸

Selçuklu kuvvetlerinin başkente yaklaştığına dair haberlerin duyulması üzerine Muktefî ve veziri İbn Hübeyre Bağdat'ta bulunan askerlerin yetersiz kalacağını düşünerek Irak'ın çeşitli yerlerinde bulunan halifeye bağlı emirlere haber göndererek onlardan takviye birlikler istediler. Ancak bunlardan sadece Vâsıt Emîri Kutluğpars halifeye olumlu cevap verirken, Kutluğpars'ın Vâsıt'ı terk etmesiyle burayı ele geçiren Basra Emîri Erkuş ve Hille'yi zapt eden Mühellil halifenin talebini geri çevirdiler. Aynı şekilde Batîha Emîri Bedr b. Muzaffer de Bağdat'a asker göndermeyi kabul etmedi.⁵⁹ Sadreddin el-Hüseynî'de yer alan kayda göre halifeye her yıl belli bir miktarda asker ve mal vermeyi taahhüt eden Bedr b. Muzaffer, elinde bulunan askerlerin ancak kendisine yeteceğini ve eğer halifenin talebini yerine getirecek olursa düşmana karşı kendisini savunamayacağını ileri sürerek bu miktarın azaltılmasını istedi. Ancak Vezir İbn Hübeyre, içinde buldukları şartlar itibariyle bu meselenin konuşulması için uygun bir zaman olmadığını söyleyerek Bedr b. Muzaffer'e engel oldu. Bunun üzerine Sultan Muhammed Bağdat'a gelinceye kadar bir daha bu meseleyi gündeme getirmeyen Bedr, aşağıda da zikredileceği üzere, İbn Hübeyre'ye duyduğu kinden dolayı bu sefer Selçuklular'a destek olmak amacıyla gemilerle Bağdat'a asker ve mühimmat göndermeye karar verdi.⁶⁰

Muktefî, Bağdat'a asker toplamada istediği sonucu tam olarak elde edememiş gibi görünse de, aslında Sultan Mes'ûd'un ölümünü müteakip Selçuklular'a karşı başlattığı hâkimiyet mücadelesinin ilk zamanlarından itibaren Bağdat'ın savunmasına yönelik aldığı tedbirler bu açığı kapatmasına yardımcı olmuştur. Bu noktada şehrin gıda ve askerî mühimmat

56 Reşidüddin Fazlullah halife tarafından Irak topraklarında iktâlarına el konulan emirlerin de Sultan Muhammed'i Bağdat üzerine sefere teşvik ettiğini söylemektedir (*Câmiu't-tevârih*, s. 229). Ancak bu bilgi Mes'ûd el-Bilâlî ve ona destek veren emirlerin daha önce Bağdat üzerine sefer düzenlemesi için Sultan Muhammed'i iknâ etme çabalarıyla ilgili olmalıdır.

57 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 453.

58 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 107; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 212. Kaynaklarda Sultan Muhammed'in Bağdat'ı kuşatma altına aldığı tarihle ilgili farklı bilgiler verilmiştir. Yukarıdaki tarihi zikreden İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esir'in dışında, Bündârî bu kuşatmanın Zilkade 551/Aralık 1156 tarihinde gerçekleştiğini söylerken (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 226), Reşidüddin Fazlullah 550/1155 yılının sonlarını (*Câmiu't-tevârih*, s. 229), Sadreddin el-Hüseynî ise 552/1157 yılının başlarını işaret etmektedir (*Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 94).

59 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 107, 111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 213; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 91.

60 *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 97.

ihtiyacının karşılanması için gerekli olan malzemelerin depolanmasını emreden Muktefi, savaş gemileri yaptırarak bunların Dicle nehrinde hazır tutulmasını ve mancınıklar için gerekli olan, ancak Bağdat'ta bulunmayan taşların gemilerle çeşitli bölgelerden getirilmesini istemiştir. Diğer taraftan Dârülhilâfe'yi çevreleyen surları tahkim ettirerek uygun yerlere mancınıklar ve okçular yerleştirilmesini emretmiştir. Ayrıca Dicle'nin batı yakasında bulunan halkın ve değerli malların nehrin doğu tarafına, yani surlarla çevrili olan Dârülhilâfe'ye taşınmasını, buraya ulaşmayı mümkün kılan köprülerin ve yine nehrin batı tarafında yer alan bazı kasırların tahrip edilmesini istemiştir (15 veya 16 Muharrem 552/ 27 veya 28 Şubat 1157).⁶¹

Muktefi ve İbn Hübeyre'nin gayretleri sonucu Bağdat'ın savunması için alınan tedbirler olumlu sonuç verdi. Şöyle ki, Ba'kûba'daki ikametinin ardından Dârülhilâfe surlarının kuzeyinde yer alan Bâbüşşemmâsiyye'de karargâh kuran⁶² Sultan Muhammed, bu şartlar altında Bağdat'ın kolayca ele geçirilmesinin mümkün olmayacağını düşündü.⁶³ Bunun için Muktefi'ye birkaç defa elçilik heyeti göndererek halifeye itaat ettiğini ve Bağdat'ı ele geçirmek gibi bir niyetinin olmadığını belirten Sultan Muhammed, burada bulunmasının tek nedeninin hutbede halifeyle birlikte kendi isminin de zikredilmesini sağlamak olduğunu söyledi.⁶⁴ Ancak Muktefi, Sultan Muhammed'e Bağdat'ı muhasara etmeden önce elçilik heyeti göndermiş olsaydı bu talebin olumlu karşılanabileceğini, şimdi ise savaşmadan geri dönmeleri halinde elçilik heyetiyle görüşmeyi kabul edeceklerini bildirerek Selçuklu tarafının girişimlerini geri çevirdi.⁶⁵

Muktefi'den istediği cevabı alamayan Sultan Muhammed, Bâbüşşemmâsiyye'den ayrılarak Dicle'nin batı tarafına geçti ve burada daha önce kendisine destek vermek için Musul'dan hareket eden Ali Küçük'le buluştu. Karargâhını Dicle nehrinin batı yakasında kuran ve Dârülhilâfe'nin Dicle'ye bakan batı tarafında sur olmadığı için muhtemelen işlerinin daha kolay olacağını düşünen Sultan Muhammed ve beraberindekiler nehrin kıyısından Bağdat'a karşı büyük bir saldırı başlattılar. Kuşatma devam ederken Sultan Muhammed her gün Dicle'den geçerek Selçuklu yönetiminin nehrin doğusunda bulunan yönetim merkezi Dârülmemleke'ye gidip geliyordu. Bu sırada, yukarıda da zikredildiği üzere, daha önce halifenin asker talebini reddeden Bedr b. Muzaffer ve diğer emirlerin Sultan Muhammed'e destek olmak için Dicle nehri vasıtasıyla Güney Irak'tan gönderdikleri asker ve mühimmat yüklü gemilerin Bağdat'a yaklaştığına dair haberler de gelmeye başladı.⁶⁶

61 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 111; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 213; a.mlf., *et-Târihu'l-bâhir fi't-devleti'l-Atabekiyye* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tulaymât), Kahire: Dâru'l-kütübi'l-hadise, 1963, s. 113.

62 Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 94.

63 Mukâbele, "el-Vezîr 'Avnüddin b. Hübeyre", s. 329.

64 Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 94; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 230. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 111.

65 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 230.

66 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 112; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 227-8. Reşidüddin Fazlullah (*Câmiu't-tevârih*, s. 230) ve Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (*Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-*

Muhasaranın başladığı ilk günlerden itibaren Dicle nehrine gemiler çıkararak Sultan Muhammed'in nehrin batı tarafında bulunan karargâhına saldırı emri veren Muktefi, böylece Dârülhilâfe'ye yapılacak saldırıları engellemeye çalıştı. Muktefi'nin bu çabalarının yanı sıra Vizir İbn Hübeyre'nin Dicle'nin muhtemelen biraz daha güneyinde bulunan gemileri sa-vaşa hazır hale getirmesi, Abbâsî halifesine muhalif tavır takınan Bedr b. Muzaffer'in Hille istikametinden gönderdiği gemilerin Darülhilâfe'nin surlarının önünden geçerek Selçuklu kuvvetleriyle buluşmasını engelledi. Bunun üzerine geri çekilmek zorunda kalan bu gemiler önce İsâ kanalına oradan da Sarât kanalına geçerek Dicle nehrine ulaşmaya çalıştılar. Bu manevralarında nispeten başarılı olan, ancak epeyce vakit kaybeden Bedr b. Muzaffer'in adamları, bu süre zarfında Hille'den gelen takviye birliklerle Bağdat'a yönelik saldırılarını daha da sıklaştırdılar. Bunun üzerine Muktefi'ye bağlı askerler ve Bağdat halkından onlara destek veren kimseler bu saldırılara karşı büyük bir mücadele başlattılar. Kısa bir süre içinde çok sayıda gemi battı, içinde bulunan askerlerin büyük bir kısmı ise boğularak can verdi.⁶⁷

Hille'den Selçuklu askerlerine destek vermek için gelen Bedr b. Muzaffer'in Abbâsî kuvvetleri karşısında yenilgiye uğramasına rağmen, Sultan Muhammed ve beraberindekiler Bağdat'ı muhasara etmeye devam ettiler. Muhasara sırasında Dârülhilâfe'ye gıda sevkiyatı neredeyse durma noktasına gelmiş, bundan dolayı Bağdat halkı büyük bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine Vizir İbn Hübeyre, askerlere para yerine devletin tahıl ambarlarında bulunan erzakları dağıttı. Askerler de bunları halka satarak nakde çevirdiler, böylece şehirde fiyatların artmasının önüne geçilmiş oldu.⁶⁸

Bağdat'taki ekonomik krizin bertaraf edilmesinin yanında muhasaranın başarısızlıkla sonuçlanması için İbn Hübeyre'nin üzerinde özenle durduğu iki husus daha vardı. Birincisi Sultan Muhammed'in yanında bulunan Selçuklu emirlerine mektuplar göndererek bu emirlerin Sultan Muhammed'e karşı tavır almalarını sağlamak, ikincisi de Azerbaycan'da bulunan Şemseddin İldeniz'le yazışarak onu, Selçuklu şehzâdeleri Arslanşah veya Melikşah'la birlikte Hemedan üzerine sefere çıkmaya teşvik etmekte.

Selçuklu emirlerine gönderdiği mektuplarda onları Emîrül-mü'minîn'e itaate davet eden ve bunun Kur'ân nassının bir gereği olduğunu hatırlatan İbn Hübeyre, bu emirlere birtakım nakdî ihşanlarda bulunmayı da ihmal etmedi. Ayrıca Sultan Muhammed'i Bağdat'ı işgal etmekten alıkoyacak kişilerin bu emirler olduğunu ve bu konuda sultana nasihatlerde bulunmaları gerektiğini ısrarla vurgulayarak, şayet böyle yaparlarsa emîrül-mü'minîn'in kendileri

Sürûr [Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti] (trc. Ahmed Ateş), I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960, II, 256) asker ve mühimmat yüklü dört yüz kadar geminin, Hille'den de üç bin civarında piyadenin Bağdat'a geldiğini söyler. Sadreddin el-Hüseynî ise Hille'den gelen gemilerin sayısının beş yüz olduğunu belirtir (*Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 96).

67 Bündâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 228-9. Ayrıca bk. Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 96-8.

68 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 214; a.mlf., *et-Târîhu'l-bâhir*, s. 114; Bündâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 229. Bündâri'nin (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 230) aktardığı bilgiye göre bu süreçte bazı tâcirler İbn Hübeyre'nin mallarının korunması hususunda kendilerine verdiği teminata rağmen Bağdat'ı terk etmişlerdir. Ancak malları yolda yağmalanmıştır.

hakkında hüsn-i niyet besleyeceğini söyledi. Diğer taraftan şayet Sultan Muhammed Bağdat'ı emîrlerin yardımıyla ele geçirecek olursa, işgalden sonra kendilerine ihtiyacı kalmayacağı ve onları yanından uzaklaştıracağını, bu durumda Emîr'ü'l-mü'minîn'in iltifatından da mahrum olacaklarını belirtti. İbn Hübeyre'nin gönderdiği bu mektuplar Selçuklu emîrleri üzerinde beklenen etkiyi gösterdi. Emîrler bundan sonraki süreçte Sultan Muhammed'in kesin sonuç almayı düşündüğü bazı teşebbüslerinde kendisine engel olmaya başladılar.⁶⁹

Diğer taraftan İbn Hübeyre'nin İldeniz'le yazıştığını aktaran, ancak muhtevasına dair bilgi vermeyen kaynaklar bu yazışmaların da etkisiyle⁷⁰ Melikşah'ın İldeniz'le birlikte Hemedan üzerine sefere çıktığını söylemektedir. Söz konusu seferle ilgili haberler Bağdat'ta duyulmaya başladıktan (Rebülevvel 552/Mayıs 1157) birkaç gün sonra İldeniz'in elçisi Bağdat'a gelerek Melikşah'ın Hemedan'ı ele geçirdiğini ve şehirde bulunan kadın ve çocukları esir aldığını, ayrıca Irak Selçuklularının tahtına oturduğunu bildirdi.⁷¹ Hemedan'la ilgili ardı ardına gelen haberler büyük bir kısmının ailesi Hemedan'da bulunan Selçuklu kuvvetlerinde büyük bir endişeye sebep oldu. Bunun üzerine Sultan Muhammed, veziri Ebü'n-Neceb ed-Dergezinî, Müstevfi Radiyüddin Ebû Sa'd el-Havâfi, Nâibü'l-müstevfi Kemâleddin Ebü'r-Reyyân ve aralarında Ali Küçük, Mes'ud el-Bilâli ve Atabeg Ayaz gibi emîrlerin de bulunduğu kişilerle bir toplantı yaptı. Görüşmeler sonunda Sultan Muhammed ve beraberindekiler Dicle'yi geçerek Dârülhilâfe'ye topyekün bir saldırı gerçekleştirme kararı aldılar. Ardından nehir üzerinde kurmuş oldukları köprüyü tahkim ederek saldırı başlattılar, ancak şiddetli esen rüzgârın da etkisiyle köprü hasar gördü ve üzerinde bulunan Selçuklu askerlerinin büyük bir kısmı nehre düştü.⁷²

İbn Hübeyre'nin Selçuklu emîrleriyle yazışmalarının dışında, Musul Emiri Kutbüddin'in ağabeyi Nüreddin Mahmud Zengî'nin, halifeye karşı savaştığı için Ali Küçüğe mektup göndererek onu kınaması, Musul askerlerinin gayr-i ciddi ve gönülsüz tavırlar sergilemesine neden oldu.⁷³ Muhtemelen bu durumun da etkisiyle Ali Küçük ve Sultan Muhammed arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Uzayıp giden muhasaraya rağmen bir netice alamayan Sultan Muhammed, Ali Küçüğe serzenişte bulunarak Bağdat'ı ele geçirme konusunda kendisine söz verdiğini, ancak onun Hemedan'ı kaybettiğini, askerlerinin de evlerinin yıkıldığını söyledi. Sultan Muhammed'in bu sözlerine karşılık Ali Küçük ise birlikte hareket ettikleri

69 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 97-8. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *et-Târihu'l-bâhir*, s. 114.

70 İldeniz ve Melikşah'ın Hemedan üzerine sefere çıkmalarındaki tek sebebin İbn Hübeyre'nin gönderdiği mektuplar olmadığı belirtilmelidir. Zira daha önce de zikredildiği üzere, babası Sultan Mes'ud'un ölümünün ardından Irak Selçuklularının tahtına oturan Melikşah, kısa bir süre sonra Has Bey tarafından tahttan indirilerek yerine ağabeyi Muhammed geçirilmişti. Bundan sonraki süreçte Sultan Muhammed'le sürekli mücadele halinde olan Melikşah, İbn Hübeyre'nin gönderdiği mektupların da etkisiyle ve muhtemelen Irak Selçuklularının başkenti Hemedan'ın savunmasız olduğunu düşünerek burayı zaptetmek için harekete geçmiştir.

71 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 114. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *et-Târihu'l-bâhir*, s. 114.

72 Bûndârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 231.

73 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 114; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 214. İbnü'l-Esir *Târihu'l-bâhir*'de (s. 114) halifenin Ali Küçüğe mektup göndererek onu kendisine meylettirmeye çalıştığını, Ali Küçük'ün de buna olumlu karşılık verdiğini söyler.

takdirde Bağdat'ı ele geçirebileceklerini belirtti. Fakat Sultan Muhammed'in bir süre sonra tekrar benzer şeyleri söylemesi üzerine Ali Küçük sultanın kendisi hakkındaki niyetinin değiştiğini düşündü ve ne olursa olsun emrindeki askerlerle mücadele edeceklerine dair söz verdi. Daha sonra aralarında anlaşarak önce sultanın ardından da kendisinin Dicle'nin doğu yakasına geçmesine karar verdiler. Nehri geçmek için bir köprü kuran Sultan Muhammed arkasında 300 kişi bırakarak karşı tarafa geçti. Ancak Ali Küçük, Sultan Muhammed'in Dicle nehrini geçmesini müteakip köprüyü kestirdi ve sultan ve vezirinin kalan mallarına ve ağırlıklarına el koydu.⁷⁴

Bu süreçte Ali Küçük'ün desteğinden mahrum kalan ve Hemedan'dan gelen kötü haberler sebebiyle bazı emirler tarafından da yalnız bırakılan Sultan Muhammed, kuşatmayı sona erdirmek zorunda kaldı ve ağırlıklarının bir kısmını bırakarak ordusuyla birlikte geri çekildi (25 Rebiülâhîr 552/6 Haziran 1157).⁷⁵ Selçuklu kuvvetlerinin yaşadıkları karmaşaya şahit olan Abbâsi askerleri ve Bağdat halkı ise Dârülhilâfe surlarının karşısında (kuzeyinde) bulunan Dârülmemleke'yi ele geçirerek orada bulunan değerli eşyaları yağmaladılar. Kuşatma sırasında oldukça yıpranan ordusunu tehlikeye atmak istemeyen Halife Muktefi, askerlerine Selçuklu kuvvetlerini takip etmemelerini emretti, kendisi ise Dicle'nin batı tarafına geçerek savaşta zarar gören yerleri gezdi. Daha sonra tekrar Dârülhilâfe'ye döndü ve ele geçirilen malları ihtiyaç sahiplerine dağıttı (14 Cemâziyelevvel 552/24 Haziran 1157).⁷⁶

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre Sultan Muhammed tarafından gerçekleştirilen ve başkente 10 fersah [yaklaşık 60 km.] uzaklıkta bulunan Ba'kûba'ya geldiklerinden itibaren yaklaşık beş ay devam eden Bağdat muhasarasının başarısızlıkla sonuçlanması, aynı zamanda Selçuklu sultanlarının Bağdat'a hâkim olma ümitlerini de kaybettirdi.⁷⁷ Selçuklu kuvvetlerinin Hemedan'a dönmesinin ardından, Bağdat'ın kuzeyinde bulunan (10 fersah [yaklaşık 60 km]) Avânâya ve yine aynı bölgedeki Femüdüceyle (Düceyl nehrinin çıktığı yer)⁷⁸ giden Muktefi, daha sonra güneydeki Batîha'ya da giderek,⁷⁹ yaklaşık iki asırlık bir zaman zarfından sonra Irak'ta Abbâsiler'in otoritesini tekrar tesis etmeyi başaran ilk halife oldu.⁸⁰ Bu süreçte siyâsi ve askerî açıdan gerçekleştirdiği faaliyetlerle Muktefi'ye en büyük

74 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 116, 117.

75 İbnü'l-Esir Sultan Muhammed'in 25 Rebiülevvel 552/7 Mayıs 1157 tarihinde Bağdat'tan ayrıldığı söylese de bu tarihin diğer kaynakların verdiği bilgilerle telif edilmesi mümkün değildir.

76 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 117-8; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, II, 257-8; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 214-5, a.m.f., *et-Târihu'l-bâhir*, s. 114; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 232; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, s. 232-5; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 220. Reşidüddin Fazlullah'ın verdiği bilgiye göre Ali Küçük, Selçuklu kuvvetleri geri çekilirken sultanın sivil ve askerî maiyetinden geride kalanları ve saltanata ait malları Hulvân'da bekleyen Sultan Muhammed'e ulaştırmıştır (*Câmiu't-tevârih*, s. 233-4).

77 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, s. 99; Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 232; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 310.

78 Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgiye göre Irak'ta iki tane Düceyl nehri bulunmaktadır (*Mu'cemü'l-büldân*, II, 443). Aynı adı taşıyan diğer nehir ise Ahvaz'dadır.

79 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 118.

80 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 256.

desteği veren kişi de şüphesiz İbn Hübeyre idi. Nitekim İbnü'l-Cevzi'nin de ifade ettiği üzere, çeşitli hilelerle muhâlifleri [Selçuklu emirlerini] bertaraf ederek devletin otoritesini yüceltmek için büyük bir gayret sarfeden İbn Hübeyre, böylece Selçuklu sultanlarının [Bağdat üzerindeki] emellerini de boşa çıkarmıştır.⁸¹

3. Selçuklu Nüfuzu Sonrası Dönemde İbn Hübeyre

Abbâsiler'in Irak'a hâkim olmasından sonra Muktefi'nin vefatına kadar yaklaşık üç yıl daha vezirlik yapan İbn Hübeyre, bu süreçte Nakibünnükebâ Muhammed b. Ali ez-Zeynebi ile birtakım anlaşmazlıklar yaşasa da, halifenin yanındaki konumunu muhafaza etmeyi sürdürdü.⁸²

554/1159 yılında ağır bir rahatsızlık geçiren Muktefi'nin bir yıl sonraki vefatı üzerine (2 Reblülevvel 555/12 Mart 1160) yerine Müstencid-Billâh lakabıyla oğlu Ebü'l-Muzaffer Yusuf geçti. Düzenlenen biat merasiminde yeni halifeye önce amcası Ebû Tâlib ve büyük kardeşi Ebû Ca'fer biat etti.⁸³ Daha sonra Vezir İbn Hübeyre ve Üstâdüddâr Adudüddîn İbnü'l-Müslime ikisi birlikte kadılar, fakihler ve diğer devlet görevlilerinden yeni halife adına biat aldılar.⁸⁴

Müstencid halifelige tayin edildikten sonra babasının dönemindeki devlet adamlarını ve valileri görevlerinde bıraktı. Velihtlığı dönemindeki bir meseleden dolayı aralarının kısmen iyi olmamasına rağmen İbn Hübeyre'nin de kayd-ı hayat şartıyla vezirlik görevine devam etmesine karar verdi. Şöyle ki, Müstencid, babası Muktefi'nin sağlığında, bir adamıyla İbn Hübeyre'ye bir mektup göndermiş ve ondan mektubu halifeden gizlemesini istemiştir. İbn Hübeyre de söz konusu mektubu büyük bir saygıyla teslim almış, ancak mektubu okumayacağını, bu konuda Müstencid'e de bir cevap veremeyeceğini söylemiştir. Müstencid ise buna rağmen isteğinde ısrarcı olmuştur. Fakat daha sonra yeni halifenin huzuruna çıkan İbn Hübeyre, aralarında geçen bu olayı hatırlatarak Muktefi'ye olan bağlılığından dolayı böyle davrandığını söylemiştir. Müstencid de İbn Hübeyre'nin bu tavrının doğru olduğunu belirtmiş ve onu ömür boyu vezir olarak görevlendirmiştir.⁸⁵ İbn Hallikân (ö. 681/1282) da muhtemelen İbn Hübeyre'nin Müstencid'le arasının iyi olmadığına işaret ederek İbn Hübeyre'nin, yeni halifenin kendisini görevinden azleceğine dair içinde bir korku taşıdığını söylemiştir.⁸⁶

81 *el-Muntazam*, XVIII, 167. Ayrıca bk. Zehebi, *Târihu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 331.

82 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 135.

83 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 138-9; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 257.

84 Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrâni, *el-İnbâ fi târihi'l-hulefâ* (nşr. Kâsım Sâmerrâi), Kahire: Dâru'l-âfâki'l-Arabiyye, 1999, s. 226.

85 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVIII, 139; Zehebi, *Târihu'l-İslâm: sene 561-570*, s. 258-9; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 174.

86 İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 235. Sadi S. Kucur, Muktefi'nin vefatıyla birlikte İbn Hübeyre'nin vezirlik görevinden istifa ettiğini ve yeni halife Müstencid tarafından tekrar vezirliğe tayin edildiğini iddia etmektedir ("İbnü'l-Müslime, Adudüddîn", *DİA*, XXI, 160). Ancak başta dönemin canlı tanığı İbnü'l-Cevzi olmak üzere diğer kaynakların verdiği

Müstencid'in halifeliğinin ilk zamanlarında Süleyman Şah'ın başkentte yeniden Irak Selçuklu sultanları adına hutbe okutma isteğini geri çeviren İbn Hübeyre, böylece Abbâsiler'in Bağdat'taki hâkimiyetlerini bir kez daha Selçuklu yönetimine göstermiş oldu. Bündârî'de geçen kayda göre, Süleyman Şah'a bir mektup göndererek babası Muktefî'nin kendisine yaptığı iyilikleri hatırlatan Müstencid, Abbâsî halifesi olarak hutbelerde kendi adının zikredilmesini istedi. Süleyman Şah da Müstencid'in talebini olumlu karşılayarak hâkimiyeti altındaki bölgelerde halife adına hutbe okutulmasını emretti. Bununla birlikte söz konusu mektubun Abbâsiler'le aralarının düzelmesine vesile olacağını ve böylece Irak'ta tekrar kendi nüfuzlarını tesis edebileceklerini düşünen Süleyman Şah, vakit kaybetmeden Kadı Ebû Hüreyre el-Hemedânî ve İbn Togayürek isimli bir emîri elçi olarak Bağdat'a gönderdi. Halifenin hâcibi Sevinç en-Nizâmî tarafından karşılanan heyet, yaptıkları görüşmelerin ardından bir müddet daha Bağdat'ta kaldılar. Bu süre zarfında Vezir İbn Hübeyre ile de görüşen heyet Bağdat'tan ayrılmak gibi bir niyetlerinin olmadığını ve burada sultan adına hutbe okutmak istediklerini bildirdiler. Vezir İbn Hübeyre ise aralarındaki dostluğun bâkî kalması için bu isteklerinden vazgeçmelerini söyledi. Bunun üzerine Selçuklu heyeti, sultan adına hutbe okutulmasına dair sözün kendilerine halifenin hâcibi Sevinç en-Nizâmî tarafından verildiğini, dolayısıyla bunun yerine getirilmesi gerektiğini ifade ettiler. Hâcibin verdiği sözün kendileri açısından herhangi bir bağlayıcılığı olmadığını belirten İbn Hübeyre, ertesi gün Sevinç en-Nizâmî'nin de katılacağı bir toplantı tertip edilmesini ve söz konusu toplantıda hâcibin Selçuklu heyetinin iddialarını boşa çıkaracağını söyledi. Daha sonra taraflar ertesi gün belirtilen yer ve zamanda toplanmak üzere dağıldılar. Ancak Sevinç en-Nizâmî'nin o gece vefat etmesi üzerine yapılması kararlaştırılan toplantı gerçekleşmedi. Bu olaydan bir hafta sonra da Kadı Ebû Hüreyre el-Hemedânî vefat etti. Ardı ardına yaşanan bu olaylardan sonra İbn Togayürek Hemedânî'ye döndü.⁸⁷

Bündârî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla halifenin hâcibi Sevinç en-Nizâmî'nin âni ölümü, Selçuklu heyetinin beklentilerini boşa çıkarmış, ayrıca Selçuklu idaresinin Bağdat'la ilgili ümitlerini de tamamen ortadan kaldırmıştır. Nitekim bundan sonraki süreçte herhangi bir Selçuklu sultanı veya emîri Bağdat'a gelmemiştir. Söz konusu rivayette hâcibin vefatı sebebiyle halk arasında pek çok söylentinin ortaya çıktığı ve onun eceliyle ölmüş olma ihtimalinin dışında, bir yerde hapsedilerek veya zehir içerek ölmek arasında muhayyer bırakıldığı söylenmiştir. Bu noktada hâcibin ölümünde İbn Hübeyre'nin herhangi bir dahlinin olup olmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır, ancak hâdiselerin seyrinden söz konusu olayı tertipleyen kişinin İbn Hübeyre olduğu izlenimi uyanmaktadır.⁸⁸

Selçuklu idaresinin Bağdat üzerinde hâkimiyet kurma düşüncelerinin ortadan kalkmasının ardından İbn Hübeyre'nin bu dönemde Zengîler'in Dımaşk ve Halep atabegi

bilgiler dikkate alınırsa İbn Hübeyre'nin görevinden istifa etmediği, Müstencid tarafından, yukarıda da zikredildiği üzere, kayd-ı hayat şartıyla yeniden vezirliğe tayin edildiği anlaşılmaktadır.

87 Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 261-2.

88 Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, 144.

Nüreddin Mahmud'u Fatimiler'in elinde bulunan Mısır üzerine sefere çıkmaya teşvik ettiği söylenir. İbn Receb'in (ö. 795/1393) aktardığı, ancak diğer kaynaklarda yer almayan rivayete göre Nüreddin Zengî'ye bir mektup gönderen Vezir İbn Hübeyre, onu Mısır'ı Fâtımiler'in tasallutundan kurtarması için cesaretlendirmiştir. Bunun üzerine Nüreddin Zengî emirlerinden Şirkûh el-Mansûr'u iki defa Mısır'a göndermiş, nihâyet Şirkûh üçüncü gidişinde Mısır'da hutbeyi Abbâsi halifesi Müstencid adına okutmayı başarmıştır. Bu haberin 559/1164 yılında Bağdat'ta duyulması üzerine, Vezir İbn Hübeyre'nin hâcibi Şemsülme'âlî Ebû'l-Fedâil Muhammed b. Hüseyin b. Türkân,⁸⁹ İbn Hübeyre'yi öven bir kaside kaleme almıştır. İbn Receb bu bilgileri aktardıktan sonra Mısır'ın Fatimiler'in elinden tamamen alınmasının ve hutbelerde Abbâsi halifesinin adının okunmasının bundan yedi yıl sonra Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180) döneminde gerçekleştiğini söylemiştir.⁹⁰

Yukarıda da zikredildiği üzere sadece İbn Receb tarafından aktarılan rivayetin muhtevasıyla ilgili birkaç hususa işaret edilmelidir. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, Nüreddin Mahmud Zengî'nin Mısır'a askerî birlik göndermesiyle ilgili bilgi veren kaynakların hemen tamamı söz konusu seferin sebebinin mazul Fâtımî veziri Şaver'in kaybettiği vezirlik makamını geri almak için Nüreddin Zengî ile ittifak kurmak istemesinden kaynaklandığını söylemekte, Vezir İbn Hübeyre ile Nüreddin Zengî'nin yazışmasından ise bahsetmemektedir.⁹¹ Diğer taraftan İbn Receb, Şirkûh'un Mısır'a üçüncü gidişinde hutbenin Müstencid adına okunduğunu, bu haberin ise Bağdat'ta 559 yılında duyulduğunu zikretmektedir. Ancak yine ilgili kaynakların büyük bir kısmının ittifakla belirttiğine göre Mısır'a ilk seferini Cemâziyevlevvel 559/Mart-Nisan 1164⁹² tarihinde düzenleyen Şirkûh, diğer iki seferini 15 Rebülevvel 562/9 Ocak 1167⁹³ ve Rebülevvel 564/Aralık-Ocak 1168-1169⁹⁴ tarihlerinde düzenlemiş ve ancak üçüncü seferin sonunda Mısır'ı tamamen hâkimiyeti altına alabilmiştir. Yani Zengîler'in Mısır'da Fâtımî hâkimiyetini sona erdirmeleri İbn Hübeyre'nin vefatından en az dört yıl sonra gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Nüreddin Zengî'nin Mısır üzerine asker sevketmesindeki asıl etkenin İbn Hübeyre olduğu izlenimi uyandıran İbn Receb'in rivayetinin ihtiyatla ele alınması gerektiği ifade edilmelidir.

89 Hayatı hakkında bk. İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, V, 506-8.

90 İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 258. Muhtemelen bu bilgiyi dikkate alan Makdisi de Nüreddin Zengî'nin Mısır'ı Fatimiler'in elinden almasında İbn Hübeyre'nin rolünün olduğunu söylemektedir (George Makdisi, "İbn Hubayra", *EF*, 803).

91 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 298; Kıvâmüddin Ebû İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfahânî el-Bündârî, *Sene'l-Berkiş-Şâmî (el-kısmü'l-evvel)* (nşr. Ramazan Şeşen), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-cedîd, 1971, s. 60; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-maârif, 1966, XII, 247-8; Gök, *Musul Atabeyliği*, s. 154-5; Mustafa Kılıç, "Şirkûh el-Mansûr", *DİA*, XXXIX, 203-4.

92 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 298. Bündârî bu tarihi 6 Rebülevvel 559/12 Şubat 1163 olarak verir (*Sene'l-Berkiş-Şâmî*, s. 60).

93 *Sıbt İbnü'l-Cevzi*, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 268; Bündârî, *Sene'l-Berkiş-Şâmî*, s. 62. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 479.

94 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, 335; a.mlf., *et-Târîhu'l-bâhir*, s. 137.

4. Vefatı

Abbâsiler'in Selçuklular'a karşı başlattığı hâkimiyet mücadelesinde önemli bir rol oynayan ve Muktefi ile Müstencid dönemlerinde on altı yıl iki ay dokuz gün⁹⁵ vezirlik yapan İbn Hübeyre, bu süre zarfında isabetli görüşleri ve aldığı kararlarla iki halifenin yakın ilgisine mazhar olmuştur. Nitekim Muktefi "Abbâsoğulları'nın onun gibi bir veziri olmadı"⁹⁶ diyerek İbn Hübeyre'nin ne kadar tecrübeli ve işinin ehli bir devlet adamı olduğunu ifade etmiş, ayrıca kendisine yıllık yüz bin dinar maaş bağlamıştır.⁹⁷ Yine resmî meselelerin yanı sıra dinî konularla ilgili de İbn Hübeyre'nin görüşlerine başvuran Müstencid, memnuniyetinin bir ifadesi olarak vezirini öven çeşitli şiirler kaleme almıştır.⁹⁸ Diğer taraftan zekât verecek kadar mal dahi biriktirmeyen ve sahip olduğu malları fakirlere ve âlimlere dağıtan İbn Hübeyre, mütevazı tavırları sebebiyle halk tarafından da büyük bir teveccühle karşılanmıştır.⁹⁹

Bununla birlikte İbn Hübeyre'nin ömrünün sonlarına doğru gerçekleştirdiği bazı faaliyetler sebebiyle kendisine muhalif bir grubun oluşmasına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Şöyle ki, Müstencid, İbn Hübeyre'nin görüşüne uyarak iktâ arazilerini haracı araziye çevirmiş, bundan dolayı insanlar İbn Hübeyre'nin aleyhinde konuşmaya başlamışlardır.¹⁰¹ Diğer taraftan İbnü'l-Esîr'de geçen bir kayda göre Müstencid'in çok yakınında bulunduğu için İbn Hübeyre tarafından kıskanıldığı söylenen Sevbe b. Ukaylî isimli şahıs yanında acemlere¹⁰² ait bazı kitapları bulundurduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır. İbnü'l-Esîr rivayetin devamında İbn Hübeyre'nin bu olaydan sonra rahat bir hayat sürmediğini ve nihayet üç ay sonra vefat ettiğini söylemektedir.¹⁰³

İbn Hübeyre'nin vefat ettiği sıradaki olayları bizzat müşahade eden ve o gece rüyasında bir kişinin Dârülvezîr'e girerek İbn Hübeyre'yi mızrakla öldürdüğünü gören İbnü'l-Cevzî, sabahleyin bu olayı arkadaşlarına anlattığı sırada vezirin vefat haberinin kendilerine ulaştığını söylemektedir. Bunun üzerine orada bulunanlara önceki gün ikinci vakti İbn Hübeyre'yi ziyaret ettiğini ve kendisinin oldukça sağlıklı görüldüğünü belirten İbnü'l-Cevzî, ardından Dârülvezîr'e giderek İbn Hübeyre'nin oğlu [İzzeddîn Ebû Abdullah] ile görüşmüştür. Vezirin oğlu babasının yıkanması ve cenaze işlerinin bizzat İbnü'l-Cevzî tarafından yürütülmesini istemiştir. Hocası İbn Hübeyre'yi yıkarken ilginç bir şekilde parmağındaki yüzüğün

95 İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 97.

96 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 167; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 258, 261-2.

97 İbnü't-Tiktakâ *el-Fahri*, s. 312.

98 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 167; İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, 19-20; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 235; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 330; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 174-5.

99 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 168; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 256.

100 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 174.

101 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 148; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân*, 8/II, 259-260.

102 Bir başka yerde İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI, 258) İbnü'l-Murahham isminde dönemin kadılarından birisinin meslekî açıdan yetersiz olmasının yanı sıra, yanında İbn Sinâ'ya ait kitapları bulundurduğu gerekçesiyle tutuklandığından bahsetmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki rivayette acemlere ait kitaplar şeklinde geçen ifadelerin felsefeyle ilgili eserleri işaret etmesi kuvvetle muhtemeldir.

103 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 320. Ayrıca bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 174.

düştüğünü söyleyen İbnü'l-Cevzî, ayrıca vücudunda ve yüzünde zehirlendiğine dair bazı emârelerin bulunduğunu belirtmiştir. 13 Cemâziyelevvel 560/28 Mart 1165 tarihinde vefat eden İbn Hübeyre, büyük bir kalabalığın iştirak ettiği cenaze merasiminin ardından Bâbülbasra'da kendi yaptırdığı medreseye defnedilmiştir.¹⁰⁴

Konuyla ilgili benzer bilgiler vermekle birlikte İbn Hübeyre'nin İbn Visâde isimli bir doktoru bulunduğunu belirten Sibt İbnü'l-Cevzî ise İbn Hübeyre'yi bu doktorunun zehirlendiğini ve onun da yaklaşık bir yıl sonra aynı şekilde zehirlenerek öldürüldüğünü söyler.¹⁰⁵ Gerek İbnü'l-Cevzî gerekse diğer kaynaklar İbn Hübeyre'nin zehirlendiğine dair bir fikir birliği içerisinde olmalarına rağmen söz konusu eylemin arkasındaki kişinin gerçekten kim olduğu meselesi üzerinde durmamışlardır. Günümüz araştırmacılarından Azzâm ise Üstâdüddâr Adudüddîn İbnü'l-Müslime ve Hâcib Muhammed b. Abdullah'ın İbn Hübeyre ile aralarında gizli bir düşmanlığın olduğunu söyleyerek, söz konusu meselenin arkasında Üstâdüddâr İbnü'l-Müslime'nin olabileceğine dair bir imâda bulunmaktadır.¹⁰⁶ Diğer taraftan vefat haberinin duyulmasının ardından başta İbn Hübeyre'nin hâcibi İbn Türkân ve Vâsıt'ta nâibliğini yapan İmâdüddîn el-İsfahânî olmak üzere vezirin yakınında bulunan bazı kişiler tutuklanmıştır. Üstâdüddâr İbnü'l-Müslime'nin evinde gözaltında tutulan İbn Türkân gördüğü işkence sonucu ölürken,¹⁰⁷ İmâdüddîn el-İsfahânî ise Üstâdüddâr İbnü'l-Müslime'ye bir mektup göndererek serbest kalmayı başarmıştır.¹⁰⁸

Sonuç

İbn Hübeyre genç sayılabilecek bir yaşta Bağdat'a gelerek devlet bürokrasisinde kâtip olarak göreve başlamış ve zamanla Dîvânü'z-zimâm'ın reisliğine tayin edilmiştir. Bu görevini devam ettirirken, Bağdat şahnesi Mes'ûd el-Bilâlî'nin halifeye karşı menfî tutumlarını engellemek için Selçuklu sultanına etkili bir mektup yazması ve Sultan Mes'ûd'a muhalif emîrlerin Bağdat'a geldikleri sırada bir ordu hazırlığı içinde bulunan halifeye bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair tavsiyelerde bulunması Muktefi'nin kendisine olan güvenini arttırmıştır. Nihâyet Vezir İbn Sadaka'nın bu süreçte sahip olduğu makamın gereklerini yerine getirmekte aciz kalmasıyla da vezirliğe tayin edilmiştir.

Vezirliğinin ilk zamanlarında, Muktefi'nin Selçuklu yönetimine karşı uzlaşmacı ve iki taraf arasındaki ilişkileri güçlendirmeye yönelik siyaseti İbn Hübeyre tarafından da devam ettirilmiştir. Ancak Sultan Mes'ûd'un vefatıyla birlikte Abbâsîler'in Irak'ta hâkimiyet alanlarını

104 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 168-9. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 236; Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 333; İbn Receb, *Kitâbü'z-Zeyl*, I, 285-6.

105 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 8/II, 260. Ayrıca bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 240; Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 332.

106 Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, s. 177.

107 İmâdüddîn el-İsfahânî, *Haridetü'l-kasr*, V, 506-7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 164.

108 İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 151.

genişletmeye yönelik önemli adımlar atan İbn Hübeyre, bunun için başta Hille olmak üzere güneyde bulunan Kûfe, Basra ve Ahvaz'a yönelik seferler düzenlemiş ve bu bölgeleri Mes'ûd el-Bilâlî'nin elinden alarak merkezî Irak topraklarının büyük bir kısmının yeniden Abbâsîler'e bağlanmasını sağlamıştır.

Başlangıçta Abbâsî halifesine karşı menfi bir tavır takınmaktan sakınan ve bu konuda Mes'ûd el-Bilâlî ve diğer Selçuklu emîrlerini destekleme konusunda isteksiz davranan Sultan Muhammed, Muktefî'nin başkentte Süleyman Şah adına hutbe okutmasının ardından, Zengîler'in Musul Emîri Kutbüddîn'le onun nâibi Zeynüddîn Ali Küçük'ün de desteğini alarak büyük bir orduyla Bağdat'ı kuşatmaya karar vermiştir. İki aydan biraz daha uzun bir süre devam eden muhasara esnasında İbn Hübeyre, askerî, ekonomik ve siyâsî açıdan gerçekleştirdiği faaliyetlerle muhasaranın başarısızlıkla sonuçlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bir taraftan Muktefî şehrin surlarını tahkim ettirip surların çeşitli yerlerine mancınıklar yerleştirilmesini ve Dicle nehrinde gemilerin savaşa hazır halde bekletilmesini sağlarken, İbn Hübeyre de Irak'ın çeşitli yerlerinden Bağdat'a asker gönderilmesini temin etmiştir. İbn Hübeyre ayrıca muhasara sırasında gıda sevkiyatının neredeyse durma noktasına geldiği Bağdat'ta askerlere maaş yerine devletin tahıl ambarlarında bulunan erzakları dağıtarak fiyatlardaki artışın önüne geçmiştir.

Ekonomik krizin aşılmasının yanında İbn Hübeyre'nin iki farklı girişimi muhasaranın başarısızlıkla sonuçlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Öncelikle Selçuklu emîrleriyle yazışan İbn Hübeyre, onların Sultan Muhammed'e karşı tavır almalarını sağlamış ve böylece Sultan Muhammed kesin netice alacağı konularda dahi tam başarı elde edememiştir. İbn Hübeyre ikinci olarak ise Şemseddin İldeniz'e mektup göndererek onu, Selçuklu şehzâdeleri Arslanşah veya Melikşah'la Irak Selçuklularının başkenti Hemedan'a sefere çıkmaya teşvik etmiştir. Bu noktada zaten öteden beri Sultan Muhammed'le arası açık olan ve haksız yere Irak Selçuklu tahtından indirildiğini düşünen Melikşah, İbn Hübeyre'nin de teşvikleriyle o sırada korunmasız durumda olan Hemedan üzerine sefere çıkmıştır. Hemedan'ın ele geçirilmesi Bağdat'taki Selçuklu askerleri arasında ciddi bir tedirginliğe sebep olmuş ve bu durum muhasaranın seyrini değiştirmiştir. Neticede Bağdat'ın savunulması için alınan tedbirlerin de etkisiyle bir sonuç elde edemeyen Sultan Muhammed geri çekilme kararı almıştır. Böylece Muktefî, veziri İbn Hübeyre'nin büyük gayretleri neticesinde Irak Selçuklu nüfuzunu sona erdirerek Büveyhî hâkimiyetinden itibaren yaklaşık iki asır sonra Abbâsiler'in Bağdat'ta yeniden hâkimiyet kurmalarını sağlayan halife olmuştur.

Sultan Muhammed'in ardından Irak Selçuklu tahtına oturan Süleyman Şah, Müstencid'in halifeliği döneminde Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmak için bir elçilik heyeti göndermiştir. Ancak heyetle yaptığı görüşmede Süleyman Şah'ın isteğini geri çeviren İbn Hübeyre bir kez daha ve kesin bir şekilde Bağdat'a dışarıdan bir müdahalenin yapılamayacağını göstermiştir. Bundan sonra Selçuklu sultanlarının da Bağdat üzerindeki emelleri sona ermiştir. Diğer taraftan bu süreçte İbn Hübeyre'nin, Nüreddin Mahmud Zengî'yi

Fâtımiler üzerine sefer çıkmaya teşvik ettiğini gösteren tek bir rivayet mevcuttur. Söz konusu rivayet kronolojik açıdan bazı problemler taşımasının yanında, döneme yakın kaynaklarda yer alan bilgilerle de çelişmektedir. Dolayısıyla Nüreddin Zengî'nin Mısır üzerine düzenlediği seferde İbn Hübeyre'nin doğrudan bir teşvikinin bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

Muktefi ve Müstencid dönemlerinde on altı yıldan biraz daha uzun bir süre vezirlik yapan İbn Hübeyre zehirlenerek öldürülmüştür. Onu zehirleyen kişinin doktoru İbn Visâde olduğu söylenmekle birlikte, İbn Visâde'yi bu işe kimin sevkettiği konusu müphemliğini korumaktadır. Bununla birlikte bazı araştırmacılar Üstâdüddâr Adudüddîn İbnü'l-Müslime ve halifenin hâcibi Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Müslime'nin İbn Hübeyre ile aralarında gizli bir düşmanlığın varlığından hareketle bu meselenin arkasındaki kişinin Üstâdüddâr Adudüddîn İbnü'l-Müslime olduğunu imâ etmektedir. Ancak mevcut rivayetler ışığında bu imânın daha öteye götürülmesinin mümkün olmadığı ifade edilmelidir.

Kaynaklar

- Ali b. Zâfir, Ebü'l-Hasan Cemâlüddîn b. el-Hüseyn el-Ezdi. *Ahbârü'd-düveli'l-münkatı'a (el-Kısmü'l-hâs bi'd-Devleti'l-Abbâsiyye)* (nşr. Randa Sâlih el-Kudât) (yüksek lisans tezi, 1996) Ürdün Üniversitesi.
- Aykaç, Mehmet. "İbn Hübeyle, Ebü'l-Muzaffer" *DİA*, XX, 82-83.
- Azzâm, Subhî Mahmud. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (447-656/1055-1258)* (doktora tezi, 2000). Ürdün Üniversitesi.
- el-Bündârî, Kıvâmüddîn Ebü İbrahim el-Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfahânî. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (trc. Kıvameddin Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- *Sene'l-Berkiş-Şâmî (el-kısmü'l-evvel)* (nşr. Ramazan Şeşen). Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-cedid, 1971.
- Ebü Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî. *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn* (nşr. İbrahim Şemseddin). I-V, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2002.
- Gök, Halil İbrahim. *Musul Atabeyleği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Harekât, İbrahim. "Berid." *DİA*, V, 498-501.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtü'l-ayân ve enbâü ebnâ'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs). I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. I-XIV, Beyrut: Mektebetü'l-maârif, 1966.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Receb, Zeynüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şihâbüddin Ahmed. *Kitâbü'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. I-II, Beyrut: Dâru'l-ma'rif, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem* (nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ). I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin. *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. C. J. Tonberg). I-XIII, Beyrut: Dâru Sâdır - Dâru Beyrut, 1965.
- *et-Târihu'l-bâhir fi't-devleti'l-Atabekiyye* (nşr. Abdülkadir Ahmed Tulaymât). Kahire: Dâru'l-kütübî'l-hadise, 1963.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebü Ca'fer Safiyyüddin Muhammed b. Ali b. Tabatabâ. *el-Fahri fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ* (nşr. Kâsım Sâmerrâî). Kahire: Dâru'l-âfâki'l-Arabiyye, 1999.
- İmâdüddin el-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed. *Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr: el-kısmü'l-İrâki* (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî-Cemil Saîd). I-II, Bağdat: Matbaatü mecma'î'l-ilmî el-İrâki, 1955-1964.
- Kayhan, Hüseyin. *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*. Konya: Çizgi kitabevi 2001.
- "Müstencid-Billâh." *DİA*, XXXII, 143-5.
- Kılıç, Mustafa. "Şirkûh el-Mansûr." *DİA*, XXXIX, 203-4.
- Köymen, Mehmet Altay. *İkinci İmparatorluk Devri [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: V]*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- *Alp Arslan ve Zamanı [Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt: III]*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1947, sy. 2, s. 159-173.

- Kucur, Sadi S. "İbnü'l-Müslime, Adududdîn." *DİA*, XXI, 160-1.
- Makdisi, George. "İbn Hubayra." *EP*², 802-3.
- Mason, Herbert. *Two statesmen of mediaeval Islam: vizir ibn Hubayra and caliph an-Nasir li Din Allah (553-622 AH/1158-1225 AD)*. Netherlands: Mouton Publishers, 1972.
- Merçil, Erdoğan. "Şahne." *DİA*, XXXIX, 292-3.
- Mukâbele, Maân. "el-Vezîr 'Avnüddîn b. Hübeyre ve devruhû fi mesânideti'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye fi istiâdeti nüfûziha'z-zemeni (h. 544-560/m. 1149-1170)." *Mecelletü Câmi'ati Ümmi'l-Kurâ li 'ulûmiş-şer'iyye ve'l-lügati'l-'Arabîyye ve edâbihâ*, 2006, sy. 37, s. 309-350.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fünümi'l-edeb*. I- XXIII, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim. "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü." *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsala Armağan* (ed. Hatice Aynur - v.dğr.). I-II, İstanbul: Ülke Yayınları, 2014, I, 477-504.
- "Râşid-Billâh." *DİA*, XXXIV, 465-6.
- "Sencer." *DİA*, XXXVI, 507-11.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2004, sy. 39, s. 1-35
- *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157) I. Cilt*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013.
- "Müsterşid-Billâh." *DİA*, XXXII, 145-7.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)* (trc. Ahmed Ateş). I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960.
- Reşidüddîn Fazlullah. *Câmiu't-tevârih (Selçuklu Devleti)* (trc. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Sadreddin el-Hüseyinî. *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye* (trc. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1943.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân (h. 495-589)*. 8/II, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye 1370/1951.
- Sümer, Faruk. "Arslanşah b. Tuğrul." *DİA*, III, 404-6.
- "Tuğrul I." *DİA*, XXXXI, 341-2.
- Şeşen, Ramazan. "Dârülhilâfe." *DİA*, VIII, 538-9.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Batîha." *DİA*, V, 195-6.
- Useyrî, Müreyzin b. Saîd. "el-Vezîrü'l-âlimü'l-âdil Yahya b. Hübeyre eş-Şeybânî." *Mecelletü Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmiyye*, 1996, sy. 17, s. 361-432.
- Yazıcı, Tahsin. "Hemedan." *DİA*, XXVII, 183-5.
- ez-Zehabi, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'Arabî, 1411-1421/1991-2000.
- *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût - v.dğr.). I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983.
- *Düvelü'l-İslâm* (nşr. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnaût). I-II, Beyrut: Dâru Sâdir, 1999.